

Μαρίας Παντελίδου Γκόφα

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

2000
1000

© Ἡ Ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία
Πανεπιστημίου 22, Ἀθήναι 106 72

ISSN 1105-7785
ISBN 960-7036-69-7

Εἰκόνα ἐξωφύλλου:
Δάπεδο καλύβας τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς (εἰκ. 53, 54).

ΕΚΔΟΤΙΚΗ ΚΑΙ ΚΑΛΛΙΤΕΧΝΙΚΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ: ΛΟΥΣΗ ΜΠΡΑΤΖΙΩΤΗ
ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ ΚΕΙΜΕΝΟΥ: ΛΟΥΛΑ ΚΥΠΡΑΙΟΥ

ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ

Καθηγήτριας Προϊστορικῆς Ἀρχαιολογίας
τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ

ΑΘΗΝΑ 1997

Προέλευση εικόνων

Ἡ ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία:

Ἀρχεῖο σχεδίων 1, 14, 25 ἄνω, 33, 35, 39, 41, 66, 67 (σχέδια Ε. Ὀλύμπιου),
25 κάτω, 29, 31, 55, 56 (σχέδια Δ. Ζιρώ),
45, 50, 60, 88.

Φωτογραφικό Ἀρχεῖο 6, 9, 16, 17, 19, 23, 24, 28, 32, 34, 37, 38, 40, 43, 44, 48,
49, 53, 54, 57, 58, 59 δεξιά, 61, 62, 63, 64, 65, 68, 71, 74, 75, 76, 79, 80, 81,
82, 83.

Ἀμερικανικὴ Σχολὴ Κλασικῶν Σπουδῶν 72, 73β.

Γαλλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολὴ 5, 59 ἀριστερά (N. Lambert), 70.

Γεννάδειος Βιβλιοθήκη 51, 52.

Μουσεῖο Μπενάκη 4.

Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης 46, 85.

Μουσεῖο τῆς Πόλεως τῶν Ἀθηνῶν 2, 3.

Ἀρχεῖο Μαρίας Δ. Θεοχάρη 7, 22, 91.

Ἀρχεῖο Δ. Τλούπα 26, 27.

Ἑλληνικὸ Ἰνστιτοῦτο Προστασίας Ναυτικῆς Παράδοσης (L. Basch, *Le musée imaginaire de la marine antique*, Athènes 1987) 87, 89, 90.

Γ. Καββαδία, Σαρακατσάνοι, Ἐκδόσεις Λ. Μπρατζιώτη, Ἀθήνα 1991, 30.

Christian Zervos, *Naissance de la Civilisation en Grèce*, Éditions "Cahiers d'Art", Paris 1962-63, 73a.

Καθ. Λίλιαν Καραλῆ 84.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία εὐχαριστεῖ ὄσους παρεχώρησαν φωτογραφίες γιὰ τὴν ἔκδοσιν.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

	σελ.
ΕΙΣΑΓΩΓΗ.....	9
<i>Φυσικό περιβάλλον</i>	10
<i>Χρονολόγηση</i>	15
<i>Οί πρώτοι άνθρωποι</i>	16
ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ.....	18
<i>Οί θέσεις τῶν οἰκισμῶν</i>	18
<i>Κεραμική</i>	22
ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ.....	32
<i>Οικίες</i>	36
<i>Καλύβες</i>	42
<i>Αποθῆκες</i>	45
<i>Άλλες κατασκευές</i>	49
<i>Κεραμική</i>	55
ΝΕΩΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ.....	64
<i>Οικισμοί</i>	64
<i>Οικοδομική</i>	67
<i>Κεραμική</i>	71
<i>Σπήλαια</i>	77
ΥΠΟΝΕΟΛΙΘΙΚΗ.....	83
<i>Οικισμοί</i>	83
<i>Κεραμική</i>	89
ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ.....	93

ΕΙΔΩΛΙΑ	96
ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ	98
<i>Πλοῖα καὶ ἐπικοινωνίες</i>	110
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ.....	118
ΘΕΣΕΙΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΓΓΙΚΗ.....	123
ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ.....	130
ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ	135
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ.....	136

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Ἡ Νεολιθική ἐποχή ἀρχίζει στὴν Ἑλλάδα πρὶν ἀπὸ μερικές χιλιάδες χρόνια, μέσα σὲ ἓνα περιβάλλον ποὺ εἶχε πρὸ πολλοῦ γνωρίσει ὁ ἄνθρωπος. Οἱ προηγούμενες ἐποχές, ἡ Παλαιολιθική καὶ ἡ Μεσολιθική, μαρτυροῦνται καὶ ἐντοπίζονται, μὲ συγκεκριμένα εὐρήματα, σὲ θέσεις καὶ περιοχές τῆς Ἡπείρου, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Στερεᾶς, τῆς Πελοποννήσου καὶ ἴσως τῆς Ἀττικῆς. Εἶναι οἱ ἀπώτατες περίοδοι τῆς ζωῆς ἐπάνω στὴ γῆ, ποὺ ὁ ἄνθρωπος τρέφεται οὐσιαστικά ἀπὸ τὸ κυνήγι, τὸ ψάρεμα καὶ τὴ συλλογὴ ἄγριων καρπῶν. Ἐτσι ἀναγκάζεται νὰ μετακινεῖται συχνά, ἀνάλογα μὲ τὸ φυσικὸ περιβάλλον, τὸ κλίμα καὶ τὶς εἰδικότερες συνθῆκες, γιὰ νὰ βρεῖ τροφή καὶ τόπους προστασίας, χωρὶς νὰ σχηματίζει ποτὲ οἰκομοῦς.

Τὴν ἀρχὴ τῆς νέας ἐποχῆς, τῆς Νεολιθικῆς, καθορίζουν τρία οὐσιαστικά ἐπιτεύγματα: Ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς, ἡ ἐξημέρωση τῶν ζώων καὶ ἡ μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου σὲ συγκεκριμένη θέση. Βέβαιο εἶναι ὅτι οἱ τρεῖς ἐνέργειες ἐξαρτῶνται ἐκ φύσεως ἢ μία ἀπὸ τὴν ἄλλη. Ἐκεῖ ποὺ θὰ σπείρει ὁ ἄνθρωπος πρέπει νὰ βρίσκεται γιὰ νὰ θερίσει, ἢ γιὰ νὰ ἐγκατασταθεῖ σὲ κάποιο μέρος πρέπει νὰ ἔχει γύρω του ἐξασφαλισμένη τροφή ἀπὸ τὴν ἀπόδοση τῆς γῆς γιὰ τὸν ἴδιο καὶ τὰ ἐξημερωμένα κοπάδια, ποὺ καὶ αὐτὰ συντηροῦνται μὲ τὴ φροντίδα του.

Ἡ ἑλληνικὴ Νεολιθικὴ εἶναι ἡ παλαιότερη τῆς Εὐρώπης καὶ ἀρχίζει μέσα στὴν 7η χιλιετία, γύρω στὸ 6800 π.Χ. Ἀκόμα παλαιότερα ἐμφανίζεται στὴν Ἀνατολή, ἀπὸ ὅπου θεωρεῖται

ὅτι μεταφυτεύεται στὴν Ἑλλάδα μαζί μὲ τὶς πρῶτες ἐμπειρικές γνώσεις καὶ τεχνικές γιὰ τὴν ὀργάνωση τῆς ζωῆς¹. Ἡ γένεση καὶ ἡ ταχύτερη ἀνάπτυξη τῶν βασικῶν στοιχείων μόνημου βίου στὴν Ἀνατολή εἶναι φυσική, διότι ἐκεῖ ὑπῆρχαν, ἀρχικά σὲ ἄγρια κατάσταση, τὰ πρῶτα φυτὰ ποὺ καλλιεργοῦνται καὶ τὰ πρῶτα ζῶα ποὺ ἐξημερώνονται. Σύντομα, ἡ βελτίωση τῶν συνθηκῶν ἐπιφέρει μεγάλη αὐξηση πληθυσμοῦ, οἱ ἄνθρωποι ἀναγκάζονται νὰ ἀναζητήσουν νέους πόρους ζωῆς καὶ συνεπῶς μετακινοῦνται πρὸς ἄλλες περιοχές, ποὺ δὲν εἶναι εὐκόλο νὰ τὶς καθορίσουμε.

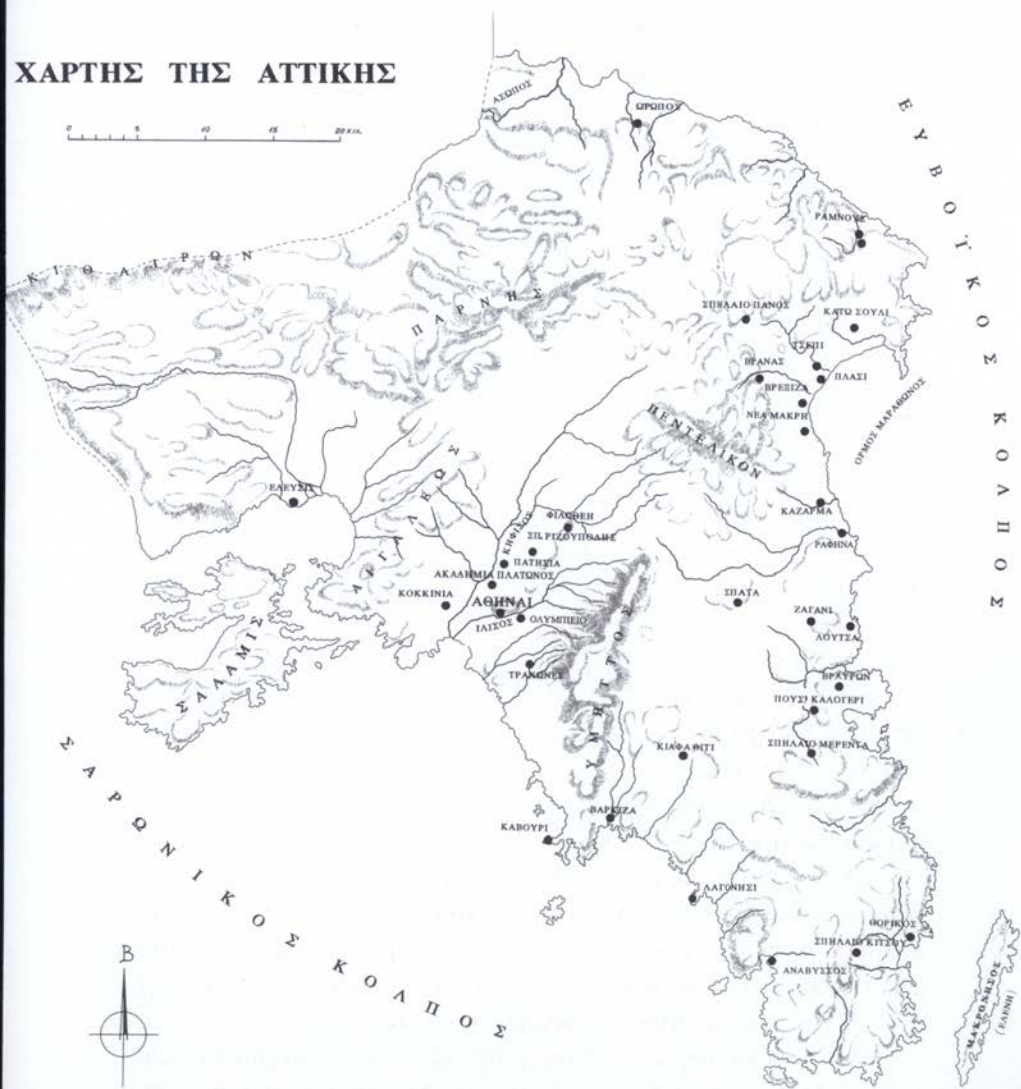
Φυσικὸ περιβάλλον

Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι στὴν Ἀττικὴ ἔρχονται γύρω στὸ 6000 π.Χ. καὶ σχηματίζουν τοὺς οἰκισμοὺς τους δίπλα στὴ θάλασσα. Ἡ ἴδια ἡ φύση τοὺς ὀδηγεῖ νὰ ἐπιλέξουν κάθε φορά τὸν τόπο ποὺ ταιριάζει στὴ ζωὴ τους καὶ τὴ θέση ποὺ θὰ κατασκευάσουν τὰ οἴτιά τους. Μὲ τὸν καιρὸ πληθαίνουν, οἱ οἰκισμοὶ πυκνώνουν καὶ τὰ τελευταῖα ἴχνη τους βρίσκουμε σήμερα σκόρπια καὶ ἀραιὰ ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα μέχρι τὸ Λαύριο καὶ ἀπὸ ἐκεῖ μέχρι τὴν Κοκκινιά καὶ τὴν Ἑλευσίνα στὰ ἀνατολικά τοῦ Αἰγάλεω [εἰκ. 1].

Ἡ Ἀττικὴ, στὸ ΝΑ ἄκρο τῆς Στερεᾶς Ἑλλάδος, κατέχει ἐπίκαιρη θέση μέσα στὸ Αἰγαῖο καὶ μπορεῖ νὰ προσφέρει στοὺς κατοίκους της ἐπάρκεια τροφῆς, εὐχάριστη διαμονὴ καὶ μεγάλες δυνατότητες ἐπικοινωνίας. Κύρια χαρακτηριστικὰ τῆς εἶναι τὰ βουνά, οἱ μικρὲς πεδιάδες καὶ κυρίως ἡ θάλασσα, ποὺ περιβρέχει τὴν ἀνατολικὴ καὶ τὴ νοτιοδυτικὴ ἀπόληξη, σχηματίζοντας ἀκρωτήρια καὶ ἄπειρους ὀρμίσκους².

Τὰ βουνὰ μὲ τὸν ὄγκο τους μετριάζουν τοὺς ἰσχυροὺς, ψυχροὺς ἀνέμους καὶ διαχωρίζουν τὴν Ἀττικὴ ἀπὸ τὴ Βοιωτία στὰ βόρεια καὶ ἀπὸ τὴ Μεγαρίδα στὰ δυτικά. Ἀνάμεσά τους σχηματίζονται φυσικοὶ δρόμοι καὶ διαβάσεις, ποὺ ἐνώνουν

ΧΑΡΤΗΣ ΤΗΣ ΑΤΤΙΚΗΣ

1. Χάρτης τῆς Ἀττικῆς μέ τίς γνωστές νεολιθικές θέσεις.

τὴν ἐνδοχώρα μὲ τὰ παράλια, καθὼς καὶ ὁλόκληρη τὴν περιοχή μὲ τὴ Στερεὰ καὶ τὴν Πελοπόννησο. Οἱ μικρὲς πεδιάδες τοῦ Μαραθῶνος καὶ τῶν Μεσογαίων ἀνατολικά καὶ ἡ μεγαλύτερη τῶν Ἀθηνῶν, τὸ «πεδῖον» τῶν ἀρχαίων, στὴ μέση, μποροῦσαν εὐκόλα νὰ καλλιεργηθοῦν, ἀκόμα καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Λίθου. Ποταμοὺς ἡ Ἀττικὴ εἶχε λίγους καὶ μὲ μικρὴ ἀπορροή. Ὁ Κηφισὸς καὶ ὁ Ἴλισσος [εἰκ. 2 καὶ 3] μὲ τοὺς παραποτάμους εἶναι μικρὰ ρυάκια σὲ ἐποχὲς ἀνομβρίας, ποὺ γίνονται χεῖμαρροι ὀρμητικοὶ καὶ μετὰ ἀπὸ μεγάλες βροχὲς πλημμυρίζουν τὶς χαμηλότερες περιοχὲς καὶ τελικὰ τὶς λιπαίνουν⁵. Τὸ πέρασμά τους ἀνοίγει δρόμους στὸν ἄνθρωπο καὶ προσελκύει

2. Henry Cook. Λιθογραφία μὲ τοπίο τοῦ Κηφισοῦ (περὶ τὸ 1850).

τά ζῶα γιὰ νὰ ξεδιψάσουν. Οἱ φυσικὲς ὀρατὲς πηγὲς δὲν εἶναι πολλές, ἀλλὰ τὰ ὑπόγεια νερὰ βρίσκονται ἀρκετὰ συχνὰ σὲ μικρὸ βάθος.

Τὸ κλίμα, πού πρέπει κατὰ τοὺς εἰδικοὺς νὰ μὴν ἔχει ἀλλάξει ἀπὸ τότε, ἦταν πάντα ἥπιο καὶ ξερό⁴. Οἱ πολλὲς θερμὲς ἡμέρες, οἱ λίγες βροχερὲς καὶ οἱ ἀκόμα λιγώτερες παγωμένες, δημιουργοῦν εὐνοϊκὲς συνθῆκες γιὰ μόνιμη ἐγκατάσταση

3. A. Löffler - A. Fesca. Χαλκογραφία με τοπίο τοῦ Ἰλίου.

ιδίως σὲ ἐποχές πού ὁ ἄνθρωπος παρέμενε ιδιαίτερα ἐκτεθειμένος στὴ φύση.

Πεῦκα, σχίνα, πουρνάρια καὶ ἄλλη βλάστηση θὰ κάλυπταν τὴ μεγαλύτερη ἔκταση τῆς Ἀττικῆς [εἰκ. 4] καὶ πιθανὸν ἀπὸ τότε νὰ ὑπῆρχαν μερικὲς ἐλιές⁵. Τὸ βέβαιο ὅμως εἶναι ὅτι οἱ πρῶτοι κάτοικοι γνωρίζουν τὴν καλλιέργεια τῶν δημητριακῶν, κυρίως ἐνὸς εἴδους σιταριοῦ, πού ὑπῆρχε πολὺ παλαιότερα στὶς χώρες τῆς Ἀνατολῆς καὶ στὴ Θεσσαλία⁶.

Πάντως ἡ γῆ αὐτὴ δὲν ἦταν ποτὲ ιδιαίτερα εὐφορῆ, ἦταν ξερὴ καὶ πτωχὴ, ιδίως τὸ καλοκαίρι, καὶ δικαίως οἱ ἀρχαῖοι εἶχαν χαρακτηρίσει τὴν Ἀττικὴ «λεπτόγεω»⁷.

4. Edward Lear. Ἀποψη τοῦ Μαραθῶνος. Ἐλαιογραφία. 1854.

Χρονολόγηση

Ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ τῆς Ἑλλάδος ἐντοπίσθηκε καὶ μελετήθηκε πρὶν ἀπὸ ἕναν αἰῶνα στὴ Θεσσαλία. Τότε περίπου ὁ θεμελιωτὴς τῆς ἑλληνικῆς Προϊστορίας Χρῆστος Τσουντας μὲ ὀξυδέρκεια καὶ ἐπιστημονικὴ μεθοδικότητα διέκρινε, μετὰ ἀπὸ ἀνασκαφῆς του, δύο περιόδους τῆς Νεολιθικῆς καὶ ὄρισε τὴν ἀρχὴ τῆς στὸ 5000 π.Χ.⁸.

Οἱ ἔρευνες ἐντάθηκαν μετὰ τὰ μέσα τοῦ αἰῶνα, ἀποκαλύφθηκαν νέες θέσεις μὲ παλαιότερα στρώματα καὶ τώρα πιά ὑποστηρίζεται ὅτι ἡ Νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴ χώρα μας ἀρχίζει μὲ τὴν Προκεραμεικὴ περίοδο, γύρω στὸ 7000 π.Χ., πρὶν ἀκόμα οἱ ἄνθρωποι γνωρίσουν τὴν τέχνη τῆς κεραμεικῆς⁹. Ἀμέσως μετὰ, ἡ κυρίως Νεολιθικὴ ἐποχὴ ἔχει τρεῖς μεγάλες περιόδους, τὴν Ἀρχαιότερη, τὴ Μέση καὶ τὴ Νεώτερη, καὶ καταλήγει στὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ ἢ Ὑπονεολιθικὴ, ποὺ τερματίζει μὲ τὴν ἀρχὴ τῆς ἐποχῆς τοῦ Χαλκοῦ, γύρω στὸ 3200 π.Χ.¹⁰.

Ἡ διάρκεια τῶν ἐποχῶν καθορίστηκε μετὰ ἀπὸ βάσιμους συλλογισμούς, συγκεκριμένους ὑπολογισμούς καὶ λεπτομερεῖς συγκρίσεις μὲ γνωστῆς ἡλικίας ἀντικείμενα ἄλλων περιοχῶν, ποὺ ὅλα μαζί σχηματίζουν ὁλόκληρο πλέγμα χρονολογικῶν πληροφοριῶν.

Ἐδῶ καὶ μερικὲς δεκαετίες γιὰ τὸν ἀπόλυτο καθορισμὸ τῶν χρονολογιῶν χρησιμοποιεῖται συχνὰ ἡ μέθοδος προσδιορισμοῦ μὲ τὸ ραδιοάνθρακα 14, ποὺ μετᾷ τὴν ἡλικία ὀργανικῶν καταλοίπων, ὅπως εἶναι τὰ ὄστα, τὸ ξύλο, τὰ κάρβουνα κ.ἄ. Ὁ καθορισμὸς τῆς χρονολογίας γίνεται μὲ ἀρκετὴ προσέγγιση¹¹, ἀλλὰ ἡ ἐγκυρότητα τῶν μετρήσεων δὲν εἶναι ἀκόμα ἀπόλυτα διαπιστωμένη καὶ κάποτε οἱ ὑπολογισμοὶ καταλήγουν σὲ ἀβέβαια ἀποτελέσματα.

Ούτως ἢ ἄλλως ἡ μελέτη τῶν μετρήσεων ἔχει ἐνταθεῖ τὰ τελευταῖα χρόνια καὶ μέσα ἀπὸ ἓνα σύνθετο σύστημα πληροφοριῶν, ἐλέγχων καὶ ἐπαληθεύσεων ἡ ἐπιστήμη ἔχει ἀποδεχθεῖ τὶς ἀκόλουθες ἀπόλυτες χρονολογίες γιὰ τὴν Κεντρικὴ καὶ τὴ Νότια Ἑλλάδα¹².

Προκεραμικὴ ΝΑ	6800 - 6400
Ἀρχαιότερη ΝΑ	6400 - 5700
Μέση ΝΑ	5700 - 5300
Νεώτερη ΝΑ	5300 - 4300
Ἵψονεολιθικὴ ἢ Τελικὴ ΝΑ	4300 - 3200

Οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι

Τὰ παλαιότερα ἴχνη ἀνθρώπων ποὺ πέρασαν ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ εἶναι ἴσως λίγα ἐργαλεῖα σκορπισμένα ἔξω ἀπὸ σπήλαιο τῆς περιοχῆς Λαυρίου, γνωστὸ μὲ τὸ ὄνομα τοῦ λήσταρχου Κίτσου. Μερικοὶ ἀδρὰ κατεργασμένοι πυριτόλιθοι, ποὺ βρέθηκαν μέσα σὲ βαθὺ στρώμα τῆς ἀνασκαφῆς, εἶχαν μετατραπεῖ σὲ ἐργαλεῖα κατὰ τὸν τύπο καὶ τὴν τεχνικὴ τῆς Παλαιολιθικῆς ἐποχῆς.

Ἡ χρονολόγησή τους γύρω στὸ 40000 δὲν γίνεται ἀπὸ ὅλους δεκτὴ, γιὰτὶ μὲ τὴν ἴδια τεχνικὴ διαμορφώνεται ὁ πυριτόλιθος καὶ σὲ ἄλλες ἐποχές, πολὺ ἀργότερα. Πάντως, τὰ ἐργαλεῖα αὐτά, ἂν εἶναι παλαιολιθικά, δὲν ὑποδηλώνουν ὅπωςδήποτε ἐγκατάσταση κάποιας ὁμάδας στὸ σπήλαιο, ἀλλὰ σημειώνουν τὴν πορεία τῶν πρωτογόνων καὶ κυρίως σημαίνουν ὅτι κατὰ τὶς συνεχεῖς μετακινήσεις τῶν ἀνθρώπων γιὰ ἐξεύρεση τροφῆς, μιὰ ὁμάδα κυνηγῶν ἔφθασε στὸ λόφο¹³ καὶ βρῆκε προσωρινὴ προστασία στὸ σπήλαιο [εἰκ. 5]. Ὑστερα ἡ θέση ἔμεινε ἔρημη καὶ μάλιστα γιὰ δεκάδες χιλιάδες χρόνια, ἀκόμα καὶ μετὰ τὴν ἴδρυση τῶν πρώτων οἰκισμῶν, γιὰ νὰ χρησιμοποιηθεῖ πάλι, ὅπως θὰ δοῦμε, στὸ τέλος τῆς ἐποχῆς τοῦ Λίθου.

Ἡ πρώτη Νεολιθική περίοδος, ἡ Προκεραμεική, μὲ τὴν ἀραιὴν κατοίκηση καὶ τὰ ἐλάχιστα κινητὰ εὐρήματα, εἶναι γενικὰ δύσκολο νὰ ἐντοπισθεῖ στὸ χῶρο καὶ ἀποκρύπτει ἀκόμα πολλὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀνθρώπου. Λίγα εἶναι τὰ σημεῖα τῆς Ἑλλάδος, στὴ Θεσσαλία κυρίως καὶ λιγώτερα, κάπως ἀμφίβολα, στὴν Πελοπόννησο, ποὺ γνωρίζουμε ὅτι κατοικήθηκαν σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχὴ¹⁴.

Ἡ Ἀττικὴ φαίνεται νὰ παραμένει ἔρημη. Ἔχει γραφεῖ ὅτι μερικὰ προκεραμεικὰ ἀντικείμενα, ποὺ φυλάσσονται σὲ Μουσεῖο ξένης χώρας, βρέθηκαν στὸν Μαραθῶνα καὶ στὰ Ἀνάβρυτα Ἀμαρουσίου¹⁵. Ἡ πραγματικὴ ὅμως προέλευση τῶν συγκεκριμένων εὐρημάτων παραμένει ἀβέβαιη καὶ ἡ δυνατότητα νέου ἐλέγχου τῶν θέσεων ἔχει χαθεῖ.

5. Ὁ χῶρος ἔξω ἀπὸ τὸ σπήλαιο τοῦ Κίτσου μὲ θέα πρὸς τὴν πεδιάδα τοῦ Λαυρίου.

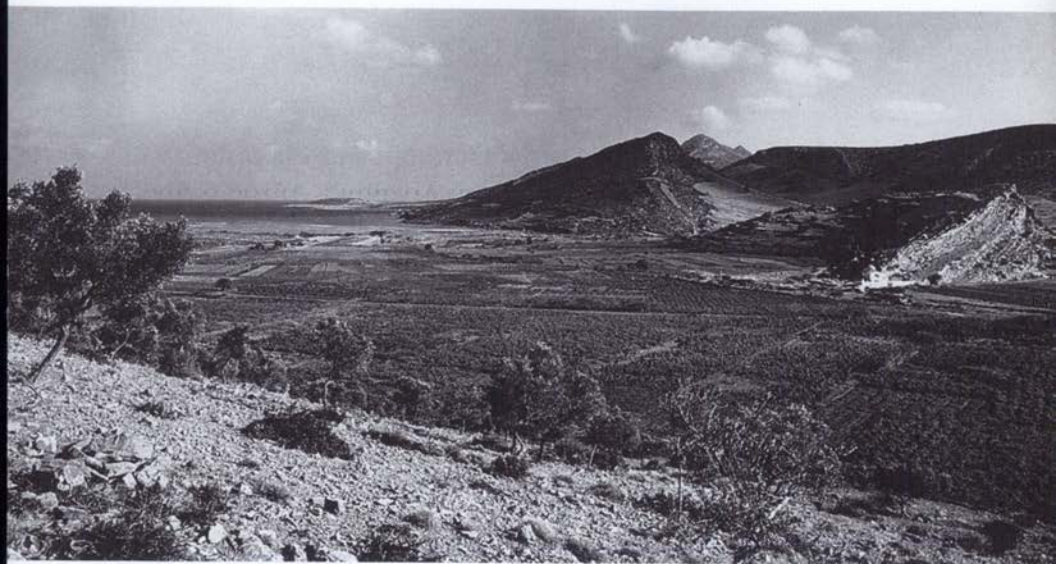
ΑΡΧΑΙΟΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Σε όλη την Ελλάδα - Θεσσαλία, Στερεά και Πελοπόννησο - οί οικισμοί της Αρχαιότερης Νεολιθικής είναι σκορπισμένοι στα ανατολικά, προς την πλευρά του Αιγαίου¹⁶. Αυτός ο προσανατολισμός και η στροφή προς τη θάλασσα είναι ιδιαίτερα αισθητά στην Αττική, όπου τα παλαιότερα νεολιθικά ίχνη έντοπίζονται όλα, όχι απλώς στην ανατολική παραλία, αλλά σχεδόν επάνω στην ακτή [είκ. 1].

Από τυχαία επιφανειακά ευρήματα, μικρές έρευνητικές τομές και συστηματικές ανασκαφές έχει συγκεντρωθεί χαρακτηριστική κεραμική, που χρονολογείται στη μέση περίπου της Αρχαιότερης Νεολιθικής και διαγράφει άμυδρά την εικόνα της εποχής. Ραμνούς, Νέα Μάκρη και Πούσι Καλογέρι Βραυρώνος είναι οί γνωστές θέσεις που ήλκυσαν από την αρχή τον άνθρωπο και ασφαλώς δεν θα ήταν οί μόνες. Από αυτές άντλούμε λίγες πληροφορίες, αλλά δεν άρκοουν για να φωτίσουν σημαντικά θέματα, όπως π.χ. από ποιά περιοχή ξεκίνησαν και με ποιά τρόπο γνώρισαν τον τόπο οί άνθρωποι πριν εγκατασταθοῦν εδώ όριστικά¹⁷. Μόνο η κατανομή των θέσεων στο χώρο αφήνει να έννοηθεί ότι πιθανόν να ήλθαν από τη θάλασσα και στη θάλασσα ύπολόγισαν να βροῦν τα μέσα για να αναπτύξουν τη δραστηριότητά τους.

Οί θέσεις τῶν οίκισμῶν

Μορφολογικά, οί θέσεις που επιλέγονται για ίδρυση οικισμῶν, είναι χαμηλοί λόφοι ή απλά έξάρματα γῆς [είκ. 6], μαλακές πλαγιές που άντικρίζουν τη θάλασσα, προφυλαγμένοι κόλποι ή ακόμα και επίπεδες έκτάσεις, όπως στη Νέα Μάκρη [είκ. 7], άρκει να δένουν εύκολα με τό ύγρὸ στοιχείο και με

6. Ὁ λόφος τῆς Βραυρῶνος πού κατοικήθηκε κατά τή Νεολιθική ἐποχή.

7. Ἡ θέση τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ τῆς Νέας Μάκρης (φωτ. 1954).

τὴν ἐνδοχώρα. Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς ἔχουν ἐποπτεία τῆς περιοχῆς καὶ μποροῦν νὰ ἀντιληφθοῦν ἐγκαίρως τὸν ἐπερχόμενον κίνδυνο, ὄχι τόσο τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ κυρίως τὰ ζῶα, νὰ ἀποφύγουν λιμνάζοντα νερὰ καὶ πλημμύρες καὶ συγχρόνως νὰ ἔχουν ἄμεση πρόσβαση στὴν πεδιάδα μὲ τὶς καλλιέργειες ἢ τὴ βοσκή. Οἱ ψηλοὶ καὶ ἀπόκρημνοὶ λόφοι ἢ τὰ ἀκρωτήρια δὲν τοὺς ἐλκύουν ἀκόμα, ἐφ' ὅσον τὰ ἐπιθετικὰ μέσα εἶναι ὑποτυπώδη, πέτρες καὶ σφεντόνες, καὶ ἡ ὑπεροχὴ τοῦ ὕψους ἢ τοῦ κτιστοῦ τείχους δὲν παρέχει πρόσθετη ἀσφάλεια. Ἄν εἶχαν ἀνάγκη προστασίας ἀπὸ ἐπιθέσεις ἄγριων ζώων, μπορεῖ νὰ ἔπλεκαν ἓνα μεγάλο φράχτη, ἓναν περίβολο ἀπὸ κλαδιά, πού δὲν εἶναι πιθανὸ νὰ βρεθεῖ, γιὰτὶ σαπίζει καὶ χάνεται χωρὶς νὰ ἀφήνει ἴχνη. Τέτοιους φράχτες βρῖσκουμε παντοῦ σήμερα στὴν ἑλληνικὴ ὑπαίθρο γύρω ἀπὸ μαντριά ἢ ἀκόμα στὴν Ἀφρικὴ γύρω ἀπὸ οἰκισμοὺς [εἰκ. 8]. Πάντως, ὅποια καὶ ἂν ἦταν ἡ ἐπιλεγμένη θέση, ἔπρεπε ὅπωςδήποτε νὰ συνδυασθεῖ

8. Φράχτης στὴ νότια Κενυα γιὰ τὴν προστασία οἰκισμοῦ τῶν Μασαῖ ἀπὸ τὰ ἄγρια θηρία.

μέ την έξασφάλιση νεροῦ, ἀπαραίτητου γιὰ τοὺς ἴδιους, τὰ σπίτια τους, τὰ ζῶα καὶ τὶς καλλιέργειες.

Γιὰ τὴν ὀργάνωση τῶν οἰκισμῶν στὴν Ἀττικὴ καὶ τὴν καθημερινὴ ζωὴ στὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ δὲν ἔχουμε ἀκόμα ἀρκετὲς πληροφορίες. Τὰ στοιχεῖα λείπουν ὄχι ἐπειδὴ εἶναι τόσο παλαιά, ἀλλὰ κυρίως διότι βρίσκονται σὲ χαμηλὰ στρώματα, καλυμμένα ἀπὸ νεώτερες ἐπιχώσεις. Δὲν γνωρίζουμε π.χ. τί μέγεθος καὶ μορφή εἶχαν τὰ σπίτια τους, πῶς ἦταν κατασκευασμένα, ἂν εἶχαν συγκεκριμένη διάταξη μέσα στὸν οἰκισμὸ καὶ διάφορα ἄλλα. Μόνο μερικὲς σκόρπιες καὶ ἐπιμέρους πληροφορίες ἔχουμε κερδίσει ἀπὸ τὶς ἀνασκαφές¹⁸.

Οἱ προμήθειες, ὅπως εἶναι τὰ τρόφιμα καὶ ἄλλα φθαρτὰ ὑλικά, φυλάσσονταν μέσα στὴ γῆ. Μικροὶ κυκλικοὶ λάκκοι, διαμέτρου 1 μ. περίπου, σκαρμμένοι σὲ βάθος 50-80 ἐκ., μὲ τοιχώματα γυμνά, χωρὶς προστασία, χρησίμευαν ὡς ἀποθῆκες [εἰκ. 9]. Φαίνεται μάλιστα ὅτι τὰ ὀρύγματα αὐτὰ ἢ ἀποθηκευτικοὶ βόθροι, ὅπως ὀνομάζονται γενικὰ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους, δὲν ἦταν προστατευμένοι μέσα στὸ σπίτι ἢ σὲ κλειστὸ χῶρο, ἀλλὰ βρίσκονταν στὶς αὐλές, στὸ ὑπαιθρο, καὶ ἦταν σκεπασμένοι ἰδιαίτερα μὲ κάποια φθαρτὰ ὑλικά, ὅπως ξύλα, δέρματα κ.ἄ.¹⁹. Σήμερα βρίσκουμε συνήθως τοὺς λάκκους γεμάτους πέτρες, σπασμένα ἀγγεῖα, κόκκαλα καὶ ἄλλα κατεστραμμένα ἀντικείμενα, ποὺ πέταξαν μέσα οἱ κάτοικοι τῶν γύρω σπιτιῶν, ὅταν μετὰ ἀπὸ καιρὸ δὲν τοὺς χρησίμευαν πιά ὡς ἀποθῆκες.

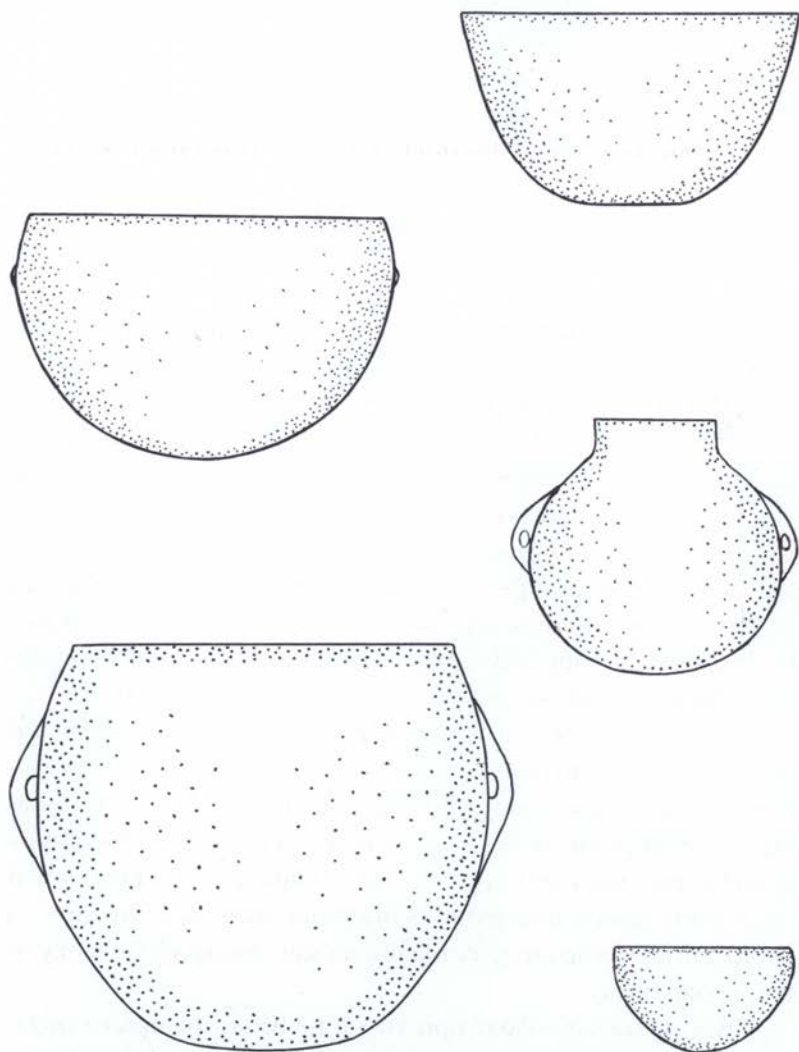
9. Ἀποθηκευτικοὶ λάκκοι τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Νέα Μάκρη.

Κεραμική

Αρκετές, τις περισσότερες, πληροφορίες για την Αρχαιότερη Νεολιθική μας δίνει, όπως πάντοτε, η κεραμική. Είναι γνωστό ότι η ίδια η κεραμική δεν αποτελεί το πιο αξιόλογο κατασκεύασμα των ανθρώπων. Έχει όμως την ιδιότητα να μη διαλύεται και να μην εξαφανίζεται, όπως συμβαίνει με τα φθαρτά υλικά. Χρήσιμη, φθηνή και εύθραυστη, δημιουργείται και ανανεώνεται ταχύτατα σύμφωνα πάντοτε με τις μεθόδους, τα μέσα, τις προτιμήσεις και τις δυνατότητες της εποχής. Απαραίτητη στην καθημερινή ζωή, βρίσκεται σε όλους τους τόπους κατοικίας με αποτέλεσμα να σχηματίζει σήμερα τον συνεχή, χωρίς διακοπές και χάσματα ιστό της ανθρώπινης δραστηριότητας. Στην κεραμική βασίζονται κατ' αρχήν όλες οι απόπειρες και οι συνδυασμοί χρονολογήσεως των εποχών, και από αυτή άντλούμε ειδήσεις, στοιχεία και μαρτυρίες για τις σχέσεις των ομάδων, τις επικοινωνίες τους, το πολιτιστικό επίπεδο και πλήθος άλλες πληροφορίες που προβάλλουν κάθε φορά μετά από μακρά έρευνα.

Ειδικά για τη Νεολιθική, η κεραμική έχει μελετηθεί και μελετάται έξαντλητικά²⁰, ενώ πολλές ανασκαφές γίνονται ουσιαστικά με κύριο σκοπό τη στρωματογραφική και τυπολογική παρατήρηση, χωρίς να επεκτείνονται στη σπουδή άλλων εκδηλώσεων και επιτευγμάτων του ανθρώπου. Γι' αυτό και η Νεολιθική εποχή ανοίγεται ουσιαστικά στην έρευνα από τη στιγμή που ο άνθρωπος ανακαλύπτει και εφαρμόζει την τέχνη της κεραμικής.

Όλοι οι λαοί σε όλόκληρη τη γη πλάθουν τα πρώτα πύλινα αγγεία τους σε σχήμα σφαιρικό ή ημισφαιρικό [είκ. 10], το ίδιο περίπου πάντοτε, που μοιάζει με καρπό όλόκληρο ή κομμένο στη μέση. Είναι κατασκευασμένα στο χέρι, χωρίς τη βοή-

10. Τυπικά σχήματα αγγείων τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἐποχῆς.

θεια μηχανικού μέσου. Η τεχνική εφαρμόζεται ακόμα σήμερα σε απομονωμένες περιοχές της Ασίας και της Αφρικής, σε εργαστήρια υπαίθρια, χωρίς σύνθετο εξοπλισμό και μόνιμες, σταθερές κατασκευές [εικ. 11-12]. Ο απλός και τόσο χρήσιμος τροχός αποτελεί εφεύρεση πολύ μεταγενέστερη της Νεολιθικής και έρχεται από την Ανατολή²¹. Στην αρχή όλα τα αγγεία είναι σκοτεινόχρωμα, άβαφα και έχουν ψηθεί κατά πρωτόγονο τρόπο²², στοιβαγμένα κάτω από ξύλα ή άλλη καύ-

11. Εργαστήριο χειροποίητης κεραμικής έξω από το Kazuraho στην Ίνδία. Δεξιά η τελική μάλαξη του πηλού. Άριστερά η κατασκευή του αγγείου.

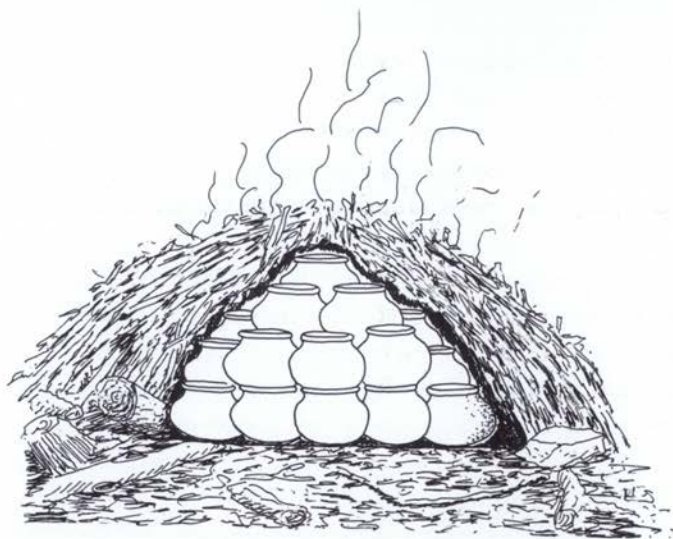

12. Στέγνωμα χειροποίητων άγγείων στο υπαίθριο έργαστήριο τής περιοχής Kazuraho στίν Ινδία.

σιμη ύλη, σε θερμοκρασία σχετικά χαμηλή [είκ. 13-14]. Κατά παρόμοιο τρόπο σχηματίζονται μέχρι σήμερα τα καμίνια που παράγουν ξυλοκάρβουνα [είκ. 15]. Η πρωτόγονη διαδικασία και το άτελές ψήσιμο μαρτυρούνται από τα ίδια τα όστρακα, όπως ονομάζονται τα σπασμένα κομμάτια αγγείων, διότι η άντοχί τους στο νερό είναι περιορισμένη, συχνά με το τρίψιμο ξεβάφουν και μερικά λειώνουν. Βασική σημασία για το χρώμα έχει η ποσότητα οξυγόνου που περνάει μέσα στον κλίβανο κατά την ώρα της όπτήσεως²³. Στην αρχή δέν υπήρχε έλεγχος στην τροφοδοσία της πυράς και έτσι το χρώμα των αγγείων δέν είναι ένιαιο, όμοιογενές, άλλ' άκαθόριστα καστα-

13. Ψημένα άγγεία μέσα στο καμίνι πρόσκαιρης πυράς. Περιοχή Kazuraho της Ίνδίας.

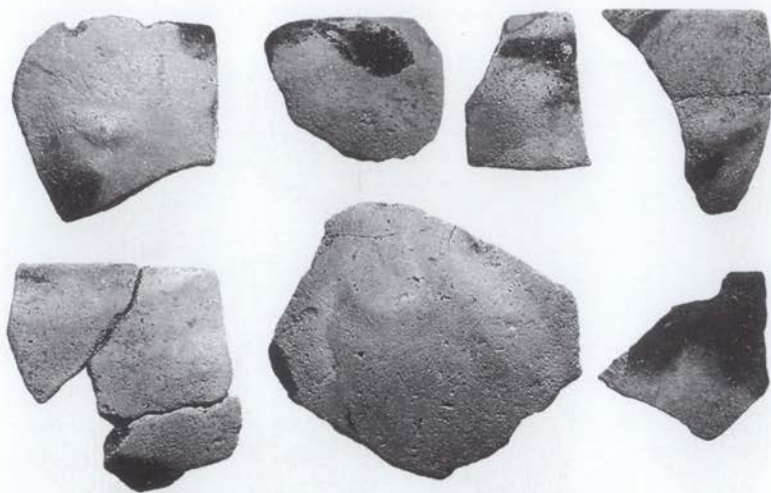
14. Σχηματική απεικόνιση καμινιού πρόσοκαιρης πυράς.

15. Καμίνι ξυλείας σε περιοχή βορείως του 'Αμβρακικού κόλπου (φωτ. 1996).

νό, κατά τόπους άνοικτό ή βαθύ, με κηλίδες έρυθρωπές, κίτρινες ή μελανές²⁴ [εικ. 16].

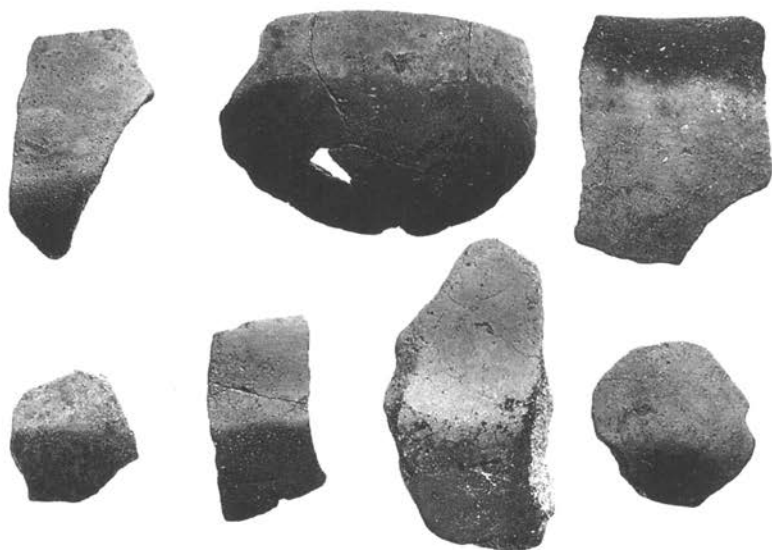
Αυτή άκριβώς την πολυχρωμία, που προκύπτει από τον τρόπο ψησίματος, σκέφθηκαν οι κεραμείς να τη συστηματοποιήσουν για να ποικίλλουν τη μονοτονία της επιφάνειας. Έτσι δημιουργείται ή πρώτη διακόσμηση, χωρίς άκόμα να χρησιμοποιηθεϊ βαφή και σχηματίζεται από διαδοχικές όριζόντιες ταινίες γύρω στο χείλος, μελανές, έρυθρές ή κίτρινες [εικ. 17]. Η έναλλαγή των χρωμάτων γίνεται βαθμιαία, όπως στο ούρανιο τόξο, και ή κατηγορία έλαβε ιδιαίτερο όνομα, *ιριδιζουσα*, αλλά συχνά συγγέεται με την *κηλιδωτή*²⁵. Στο έπόμμενο βήμα οι πιο ίκανοί άρχισαν να άντιλαμβάνονται τη δια-

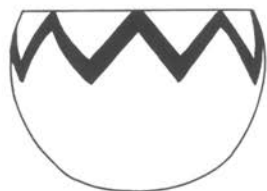
16. Κηλιδωτή κεραμική της Άρχαιότερης Νεολιθικής από τον οικισμό της Νέας Μάκρης.

δικασία που απαιτείται για τη μεταβολή του χρωματισμού και τη δυνατότητα παραγωγής βαφής γαιώδους σύστασης από διαφορετικό πυκνό πηλό. Παράλληλα, πέτυχαν να κατασκευάσουν επιφάνειες με ομοιόμορφο ανοικτό χρώμα και επάνω σε αυτό το ένιατο βάθος σχεδίασαν τα πρώτα ευθύγραμμα κοσμήματα (τεθλασμένες, τρίγωνα, πλέγματα) από βαφή έρυθρή²⁶ [εικ. 18].

Οι βασικές ομάδες αγγείων, τα *μονόχρωμα* ή τα *κλιδωτά* και τα *γραπτά*, όπως γενικά ονομάζονται τα βαμμένα, κατασκευάζονται κατά την Αρχαιότερη Νεολιθική όμοια ή με μικρές μεταξύ τους διαφορές σε όλο τον έλλαδικό χώρο, στη Θεσσαλία, στη Στερεά και στην Πελοπόννησο²⁷. Τοῦτο σημαί-

17. Ίριδίζοντα όστρακα από τον οικισμό της Νέας Μάκρης.

18. Ἀγγεῖα με γραμμικὴ διακόσμηση τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς.

19. Λαμπυρίζουσα μελανὴ κεραμικὴ τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ τῆς Νέας Μάκρης.

νει ότι τὴν ἐποχὴ ἐκείνη εἶχε ἀναπτυχθεῖ ἡ ἐπικοινωνία μεταξὺ τῶν οἰκισμῶν καὶ μεταδίδονταν οἱ πρακτικὲς γνώσεις καὶ τεχνικὲς ἀπὸ τῆ μίας περιοχῆ στὴν ἄλλη. Παράλληλα ὅμως οἱ τοπικὲς συνθῆκες καὶ τὰ πρόχειρα μέσα ὀδηγοῦν σὲ ιδιαίτερες λύσεις. Στὴν Ἀττικὴ, ἢ τουλάχιστον στὴ Νέα Μάκρη, ἱκανότατοι κεραμεῖς χρησιμοποίησαν μία μορφή πηλοῦ ἀπὸ σχιστολιθικὰ πετρώματα, ποὺ ἀπέδιδε ὄψη λαμπυρίζουσα, ιδιαίτερα διακοσμητικὴ στὰ μελανὰ ἀγγεῖα [εἰκ. 19]. Τὰ τοιχώματά τους εἶναι λεπτότατα, οἱ ἐπιφάνειες ἐξαιρετικὰ λείες καὶ ἡ κατασκευὴ τόσο ἐπιμελημένη, ὅσο καμιὰ ἄλλη στὴν περιοχὴ γιὰ ὅλη τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ. Ἄλλες διάφορες κατηγορίες φανερώνουν ὅτι οἱ κεραμεῖς φρόντιζαν πολὺ καὶ μὲ ὅποια μέσα εἶχαν στὴ διάθεσή τους τὴν ἐμφάνιση τῶν ἀγγείων. Ἐπιδίωκαν νὰ χρησιμοποιοῦν πηλὸ καθαρὸ καὶ γιὰ τὰ λεπτότερα ἀκόμα καθαρότερο, χωρὶς, ὡς φαίνεται, νὰ ὑπολογίζον ὅτι ἔτσι μειώνεται ἀποφασιστικὰ ἡ ἀντοχή τους. Ἄλλοτε πάλι, προσπαθώντας νὰ κατασκευάσουν τοιχώματα ἀδιάβροχα, λειαίνουν καὶ ἐξομαλύνουν ὄχι μόνο τὶς ἐξωτερικὲς ἐπιφάνειες, ἀλλὰ καὶ τὶς ἐσωτερικὲς, μέχρι καὶ τὶς πρακτικὰ ἀόρατες τῶν κλειστῶν ἀγγείων²⁸.

Μὲ δυὸ λόγια, βλέπουμε ὅτι τὰ πρῶτα πῆλινα σκεύη δὲν εἶναι πολὺ στερεὰ καὶ δὲν ἀντέχουν ἀρκετὰ στὸ νερὸ ἢ τὴ φωτιά, ἀλλ' οἱ ἄνθρωποι ποὺ τὰ πλάθουν καὶ τὰ μεταχειρίζονται τοὺς δίνουν ὄψη εὐχάριστη καὶ κάποτε ἐντυπωσιακὴ.

Ἀκόμα γενικώτερα παρατηροῦμε ὅτι ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς οἱ ἄνθρωποι δὲν καταφεύγουν σὲ ἔτοιμα, φυσικὰ καταλύματα, ἀλλὰ ζοῦν ὀργανωμένα σὲ οἰκισμοὺς ποὺ ἰδρύουν σὲ ἐπιλεγμένα μέρη. Ἐκεῖ κατασκευάζουν σπίτια, σχηματίζουν βοηθητικούς χώρους καὶ πλάθουν σκεύη, ἄλλα τραχιὰ καὶ ἄλλα λεπτά, ποὺ προδίδουν ἐπιδίωξη βελτιωμένης ποιότητας καὶ αἴσθηση καλλιτεχνίας.

ΜΕΣΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Καθώς η ζωή κυλάει όμαλά, συντονισμένη λίγο πολύ με τον κόσμο της Στερεάς και της Πελοποννήσου, ξαφνικά πολλές ουσιαστικές μεταβολές σημειώνονται στα πράγματα της ανατολικής Αττικής. Χωρίς πόλεμο, καταστροφή ή προηγούμενη έρήμωση του τόπου, «μέσα σε μία νύκτα» θα έλεγε κανείς, εμφανίζονται νέες κατασκευές και προχωρημένες τεχνικές, που διαδίδονται με ταχείς ρυθμούς και γίνονται εύκολα αποδεκτές από τον τοπικό πληθυσμό.

Με τις νέες μεθόδους και εφαρμογές οι συνθήκες διαβίωσης βελτιώνονται και τα ποικίλα διακριτικά στοιχεία γίνονται τόσο πολλά, ώστε δίνουν το χαρακτήρα άλλης, νέας εποχής, που ονομάζεται Μέση Νεολιθική περίοδος.

Οι οικισμοί δεν φαίνεται να αυξάνονται σημαντικά, αλλά οι παλαιοί διατηρούνται, και γύρω τους, σε μικρή απόσταση, σχηματίζονται ένας δύο καινούργιοι. Παράδειγμα, η περιοχή της Βραυρώνος με παλιό οικισμό στο Πούσι Καλογέρι και νέους, της Μέσης Νεολιθικής, σε άλλο λόφο της ίδιας περιοχής, και τρίτον στο λόφο επάνω από το κλασικό ιερό, στη θέση Λιβάδι. Στον Ραρνούντα, εκτός από την παλαιά θέση στο Φρούριο, νέα εγκατάσταση πιστοποιείται κοντά στο ναό της Νεμέσεως²⁹.

Στον κόλπο του Μαραθώνος γνωρίζουμε τον οικισμό της Νέας Μάκρης, άλλ' η εγκατάσταση φαίνεται να εξελίσσεται, και από όρισμένα εύρηματα καταλαβαίνουμε ότι είχε επικοινωνία με άλλο γειτονικό κέντρο.

Από τις θέσεις αυτές έχουμε συνήθως ελάχιστα εύρηματα, ενώ ολόκληρες οι εγκαταστάσεις με τα σπίτια, τους χώρους εργασίας, τις αυλές και ό,τι άλλο έχει διασωθεί μένουν ακόμα κρυμμένα μέσα στη γη. Ή άλλη πλευρά της Αττικής, η κεντρική, μάς φαίνεται ακόμα άγνωστη. Λίγα όστρακα στη νότια κλιτύ της Ακροπόλεως και δύο ειδώλια, ένα από την Αγορά

και άλλο, όπως λέγεται, από τα Πατήσια [εικ. 73], είναι τα μοναδικά αντικείμενα με τυπολογικά χαρακτηριστικά της Μέσης Νεολιθικής³⁰. Είναι φανερό ότι τα εύρηματα είναι εξαιρετικά λίγα και μόνο με αυτά δεν μπορούμε ακόμα να υποθέσουμε ότι το «πεδίο» είχε κατοικηθεί.

Σημαντικές πληροφορίες και ερείπια συγκεντρώθηκαν κυρίως από ένα τμήμα οικισμού της Νέας Μάκρης που ανασκάφηκε συστηματικά το 1977 και αποκάλυψε, μέσα από τα κτίσματα, τον τρόπο ζωής και την «ιστορία» του τόπου³¹. Σε αυτή τη θέση ο νεολιθικός οικισμός σχηματίσθηκε κατά μήκος της άκτης, σε χώρο επίπεδο, και πρέπει να ήταν πολύ έκτετατος για τα μέτρα της εποχής του [εικ. 20]. Ίσως μάλιστα πρέπει να

20. Τοπογραφικό σχέδιο της Νέας Μάκρης.

////// Το σημείο που ανασκάφηκε το 1977.

- - - - - Υποθετικά όρια του νεολιθικού οικισμού.

φαντασθοῦμε ὅτι, πέρα ἀπὸ τὴν πυκνοκατοικημένη περιοχή, ὑπῆρχε ἀραιὰ οἰκοδόμησις, ὅπως συμβαίνει σήμερον σὲ πόλεις τῆς Ἀφρικῆς [εἰκ. 21]. Ἡ παραλιακὴ ζώνη τοῦ ἔξαφανίσθηκε γιὰ πάντα ἀπὸ τὰ κύματα, ἀλλὰ μέχρι πρόσφατα ἔβλεπε κανεὶς νὰ προβάλλουν ἀπὸ τὸ κατακόρυφο κόψιμο τῶν χωμάτων [εἰκ.

21. Ἀραιὰ διάταξη καλυβῶν στὰ ὄρια τῆς πόλεως Maun τῆς Botswana (Ἀφρικῆ).

22], ὄστρακα, κόκκαλα ζώων καὶ λίθινα ἔργαλεῖα, ποὺ μαρτυροῦσαν ἀμέσως τὴ μακρὰ καὶ ἐντατικὴ χρῆση τοῦ χώρου³². Μὲ τὴν ἀνασκαφὴ καὶ τὴ μελέτη τῶν εὐρημάτων διαπιστώθηκε ὅτι ἡ Μέση Νεολιθικὴ διαδέχεται τὴν προηγούμενη περίοδο χωρὶς νὰ σημειώνεται ἀνωμαλία, χρονικὸ χάσμα ἢ ριζικὴ μεταβολὴ τῶν παλαιῶν χαρακτηριστικῶν. Μέσα στὸν οἰκισμὸ φαίνεται ὅτι παραμένει ὁ ἴδιος βασικὸς πληθυσμὸς, ποὺ μαθαίνει νὰ ζεῖ καλύτερα, μὲ περισσότερες τεχνικὲς γνώσεις καὶ μεγαλύτερη εὐχέρεια στὴ μετακίνηση.

22. Ἡ παραλία τῆς Νέας Μάρκης στὴ θέση τοῦ νεολιθικοῦ οἰκισμοῦ (φωτ. 1954).

Οικίες

Από τὰ σωζόμενα ἐρείπια συνάγεται ὅτι ὅλα τὰ σπιτία κτίζονται μὲ ἄψητα τοῦβλα, ἐπάνω σὲ χαμηλή, λίθινη βάση. Θεμέλια, δηλαδή δέσιμο τῶν τοίχων μὲ τὸ στέρεο ἔδαφος, στὴν ἀρχὴ δὲν ὑπάρχουν³³, ἀλλ' ἡ φύση προφανῶς τοὺς δίδαξε ὅτι ἡ βάση τῶν πλίνθινων τοίχων εἶχε ἀνάγκη νὰ προστατευθεῖ μὲ πέτρες, ποὺ ἀντέχουν στὰ ὀρμητικὰ ἢ στάσιμα νερὰ τῆς βροχῆς [εἰκ. 23].

Τὸ χῶμα στὰ δάπεδα πατιέται καλὰ καὶ στρώνεται μὲ λεπτὸ χαλίκι, ἐνῶ στοὺς ἐξωτερικοὺς χώρους, στὰ δρομάκια καὶ τὶς αὐλές, τοποθετεῖται πιὸ χονδρὸ ὑλικὸ ἀπὸ χαλίκια τῆς θάλασσας.

Οἱ στέγες, μονόριχτες ἢ δίριχτες, ἀνάλογα μὲ τὸ πλάτος τοῦ δωματίου καὶ τῆ θέσῃ του κοντὰ σὲ ἄλλα, ἦταν πλεκτές ἀπὸ κλαδιὰ ἢ βοῦρλα, γιὰ νὰ κυλᾶ τὸ νερὸ τῆς βροχῆς.

Τὰ ἀνοίγματα τοῦ σπιτιοῦ, ἂν ἔκλειναν, θὰ εἶχαν θύρες ἀπὸ κλαδιὰ ἢ δέρματα στερεωμένα σὲ σκελετό, καὶ ἀπὸ τὸ ἴδιο ἀνοίγμα θὰ περνοῦσε στὸ ἐσωτερικὸ τὸ φῶς τῆς ἡμέρας καὶ ὁ καθαρὸς ἀέρας. Σημάδια ἀπὸ παράθυρα δὲν σώζονται πουθενά, ἀλλ' οὔτε ὑπολογίζεται νὰ ὑπῆρχαν.

Μέχρι τώρα δὲν ἔχει βρεθεῖ κανένα ὀλόκληρο κτίσμα, γιὰ νὰ γνωρίζουμε τὸ ἀκριβὲς σχῆμα καὶ τὸ μέγεθος τῶν σπιτιῶν. Φαίνεται ὅμως ὅτι τὰ πολλὰ ἦταν μακρόστενα, μονόχωρα, μὲ τοίχους σχετικὰ εὐθεῖς καὶ ἄλλα τετράπλευρα, συνήθως παράγωνα, ἐπειδὴ οἱ κτίστες δὲν γνώριζαν ἀκόμα νὰ συναρμολογοῦν τὶς πέτρες καὶ τὶς πλῆθρες γιὰ νὰ κατασκευάσουν ὀρθὲς γωνίες. Γενικὰ πάντως μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν ὀρθογώνια, ἐνῶ, ἀντίθετα, κυκλικὰ ἢ καμπυλόγραμμα δὲν ὑπάρχουν πουθενά.

Αὐτὴ ἡ ἀπλή κατασκευὴ σπιτιοῦ, μὲ μικρὲς κατὰ τόπους διαφορές, ἐφαρμόζεται σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα. Ἐδῶ ὅμως στὴ

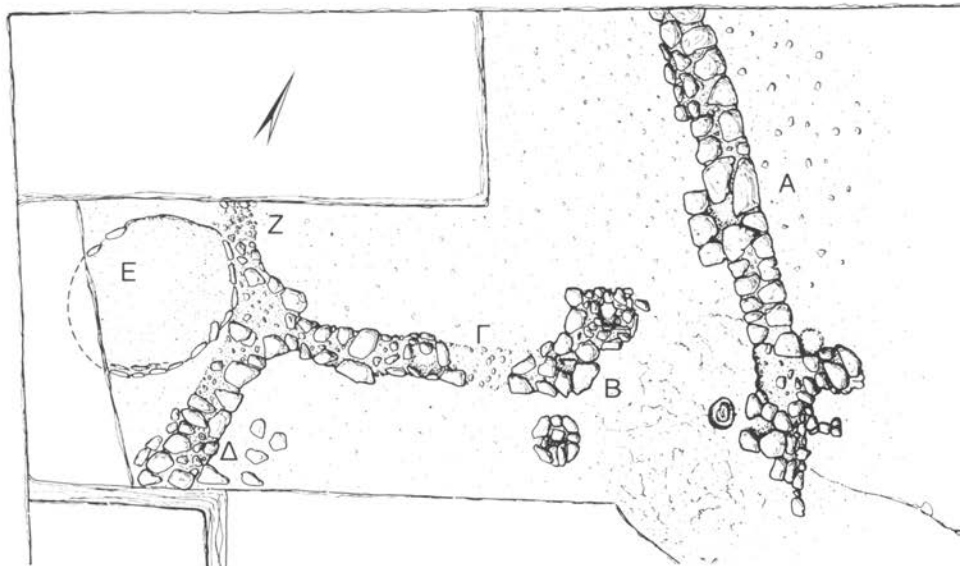
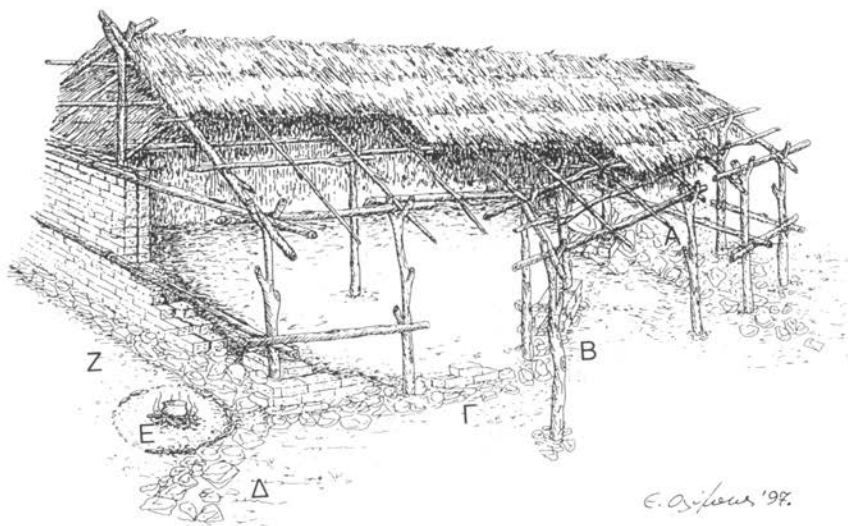

23. Λίθινη κρηπίδα πλίνθινου τοίχου στὴ Νέα Μάκρη.

Νέα Μάκρη, πρὶν καλὰ καλὰ προχωρήσει ἡ Μέση Νεολιθική, τὰ σπίτια ἀποκτοῦν τοίχους ἐνισχυμένους μὲ ἓνα σύστημα ξυλοδεσιᾶς³⁴. Κατακόρυφοι πάσσαλοι ἐνσωματώνονται κατὰ διαστήματα μέσα στὴν τοιχοποιία καὶ κοντὰ στὰ ἀδύνατα σημεῖα, δηλαδή κοντὰ στὰ ἀνοίγματα καὶ τὰ τέρματα τῶν τοίχων [εἰκ. 24]. Αὐτοὶ οἱ ἴδιοι πάσσαλοι, τοποθετημένοι σὲ μία νοτιὰ εὐθεία, φαίνεται ὅτι ἐπιπλέον ἔδεναν, κατὰ τὸ μῆκος τοῦ τοίχου, σὲ ἓνα δυὸ ὕψη καὶ στὴν κορυφή [εἰκ. 25]. Ἔτσι σχηματίζεται ἓνα σταθερὸ πλέγμα, ποὺ συγκρατεῖ τὴν τοιχοποιία

24. Λιθινὴ κρηπίδα τοίχου στὴ Νέα Μάκρη, ποὺ διατηρεῖ τὰ σημεῖα σπρίξεως κατακόρυφων πασσάλων.

25. Κάτοψη τοίχων οικίας της Μέσης Νεολιθικής στη Νέα Μάκρη (κάτω) και αναπαράσταση της οικίας με ενδείξεις κατασκευής (άνω).

καὶ συγχρόνως ἀποτελεῖ ἀνθεκτικὸ σκελετὸ πού μπορεῖ νὰ δεχθεῖ τὸ βᾶρος τῆς στέγης. Στὴ Νέα Μάκρη οἱ θέσεις τῶν πασσάλων φαίνονται καθαρά. Ἡ δική μας συμπλήρωση περιορίζεται στὰ ὀριζόντια στοιχεῖα πού σχηματίζουν τὸ πλέγμα καὶ δένουν τὴν ἀνωδομὴ κατὰ τὸ μῆκος καὶ τὸ πάχος τοῦ τοίχου.

Ἡ ἐνίσχυση τῶν τοίχων μὲ λεπτὸ ξύλινο πλέγμα ἐφαρμόζεται ἀκόμα καὶ σήμερα στὴ λαϊκὴ οἰκοδομικὴ [εἰκ. 26-27]. Ἡ ξυλοδεσιὰ μὲ τοὺς παχύτερους πασσάλους θεωρεῖται σχετικὰ

26. Σπίτι στὴν περιοχὴ Συκουρίου Θεσσαλίας ἀπὸ πλῆθρες καὶ λάσπη, μὲ ὀριζόντια ξύλα μέσα στὸ πάχος τοῦ τοίχου (φωτ. 1974).

έξελιγμένο σύστημα και είναι δοκιμασμένο σε πολλούς τύπους οικοδομῶν, σε διάφορες ἐποχές και περιοχές του κόσμου. Στην Ἑλλάδα ὅμως ἦταν ἀκόμα τελείως ἄγνωστο και ἄγνωστο θὰ παραμείνει στο χῶρο του Αἰγαίου γιά ὅλη τήν ἐποχή του Λίθου. Μόνο ἀπό τή μακρινή Κιλικία γνωρίζουμε οἰκοδόμημα αὐτῆς τῆς ἐποχῆς με παρόμοια ἐνίσχυση και γι' αὐτό ἡ πρωτοποριακή λύση, πού εἶχαν ἐπινοήσει οἱ κτίστες τῆς Νέας Μάκρης, ἀποκτᾶ ἀκόμα μεγαλύτερη ἀξία.

27. Σπίτι στην περιοχή Συκουρίου Θεσσαλίας με ἐξωτερικά στηρίγματα τῆς πλεκτῆς στέγης (φωτ. 1977).

Καλύβες

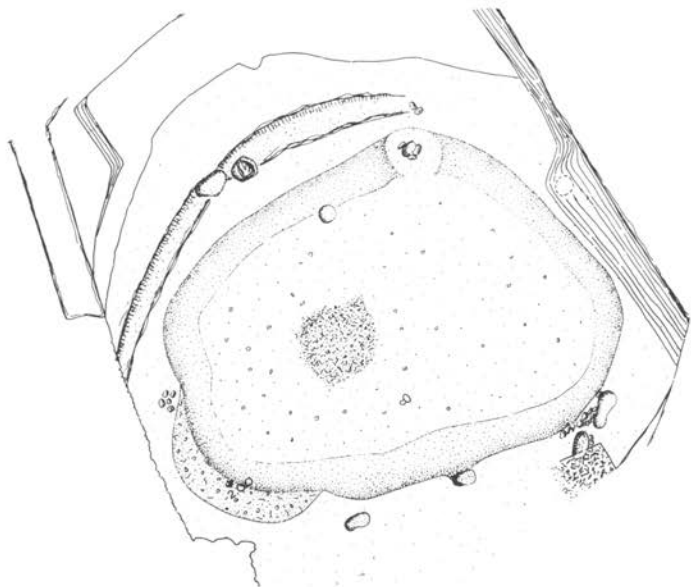
Στόν ίδιο οικισμό, οί ίδιοι άνθρωποι στήνουν δίπλα στα σπίτια τους πλεκτές καλύβες, πού γνωρίζουμε ότι δέν ήταν στάνες ή στάβλοι ζώων, αλλά «παραρτήματα» για άγνωστες χρήσεις³⁵. Όλες έχουν σχήμα έλλειπτικό, συνολικό μήκος 4-5 μ., με πλάτος 2,50-3 μ. και δάπεδο σκαμμένο 25-30 εκ. χαμηλότερα από τόν έξω χώρο, για κάποιο λόγο πού δέν μπορούμε ακόμα νά εξηγήσουμε. Πάντως, με αυτή τή λύση τὰ τοιχώματα πλέκονται εύκολα έξωτερικά μέχρις ύψους 1,20-1,40 μ., ενώ στο έσωτερικό τò ύψος αυξάνεται σε 1,50-1,70 μ. και οί άνθρωποι μπορούν νά κυκλοφορούν άνετα όρθιοι. Ή θέση τής εισόδου στη μία στενή πλευρά βεβαιώνεται από ένα σκαλί, πού σημαίνει ότι από εκεί περνούσαν άνθρωποι και όχι ζώα [εικ. 28-29].

Ή κατασκευή τους έξωτερικά φαίνεται ίδια με τις πρόχειρες καλύβες πού γνωρίζουμε από πολλά μέρη του κόσμου και τους δικούς μας Σαρακατσάνους³⁶ [εικ. 30]. Έσωτερικά όμως είχαν κατορθώσει νά απαλλαγούν από τους στύλους, πού στηρίζουν τή στέγη, και νά μένει ó χώρος ελεύθερος, χωρίς εμπόδια στη χρήση και τή μετακίνηση. Με μία έξυπνη και πολύ επιτυχημένη λύση είχαν μεταβιβάσει όλο τò βάρος και τις πιέσεις τής δίριχτης πλεκτής στέγης σε ένα όριζόντιο πλαίσιο, πού έδενε ψηλά στους κατακόρυφους πασσάλους του σκελετού και καταργούσε τὰ συνηθισμένα άξονικά ύποστυλώματα [εικ. 31].

Στò έσωτερικό, σε κάποιο σημείο του δαπέδου, λίγα αναμμένα κάρβουνα σχημάτιζαν χαμηλή φωτιά, χωρίς τή ζωνρή φλόγα μιας πυράς με ξύλα.

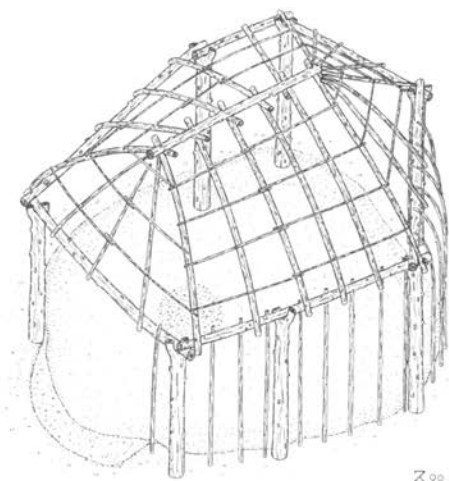
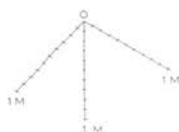
28. Κοίλο δάπεδο πλεκτής καλύβας στη Νέα Μάκρη.

29. Κάτοψη του δαπέδου τῆς εικ. 28.

30. Καλύβα Σαρακατσάνων στη Θεσσαλία.

31. Αναπαράσταση του σκελετού της καλύβας της εικ. 28.

Ἀποθῆκες

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ κτιστὰ σπίτια καὶ τὶς πλεκτὲς καλύβες, οἱ κάτοικοι τῆς Νέας Μάκρης χρησιμοποιοῦσαν ἄλλη μία ὑπέργεια κατασκευή. Μὲ τὴν εἴσοδο τοῦ οἰκισμοῦ στὴ Μέση Νεολιθικὴ περίοδο καταργεῖται ἀμέσως ἡ φύλαξη τῶν ἀγαθῶν μέσα στοὺς ὑπόγειους λάκκους καὶ καθιερώνεται ἡ κατασκευὴ ἀποθήκης στὴν ἐπιφάνεια τοῦ ἐδάφους³⁷.

Τὸ μέγεθός της ποικίλλει ἀναλόγως τοῦ εἴδους καὶ τῆς ποσότητας πού ἐπρόκειτο νὰ στεγάσει, ἀλλὰ τὰ βασικὰ χαρακτηριστικὰ εἶναι κοινά: ἔχουν σχῆμα κυκλικό, διάμετρο 1-1,50 μ. καὶ ὕψος ἄλλο τόσο ἢ λιγώτερο, μὲ χωρητικότητα ἐνὸς πίθου μέχρις ἐνὸς μικροῦ δωματίου [εἰκ. 32-33]. Τὸ δάπεδο στρώνεται πάντα μὲ λιθάρια πού σχηματίζουν στραγγιστικὴ στρώση [εἰκ. 34] καὶ ἡ ἐπιφάνειά τους ἐξομαλύνεται μὲ λάσπη. Τὸ περίβλημα στὶς μικρὲς πρέπει νὰ ἦταν πλεκτό. Οἱ μεγάλες ὅμως μπορεῖ νὰ εἶχαν, κάποτε, τοιχώματα κτιστὰ μὲ πλῆθρες ἐπάνω σὲ λίθινη βάση ἢ ἄλλοτε πλεκτά, σκεπασμένα μὲ λάσπη, ἄνοιγμα θύρας καὶ στέγη πλεκτὴ κωνικὴ, σπηριγμένη σὲ κεντρικὸ πάσσαλο [εἰκ. 35].

Τὸ νέο σχέδιο τῶν ἀποθηκῶν παρουσιάζει οὐσιαστικὴ διαφορὰ ἀπὸ τὴν ὑπόγεια κατασκευή, ἀποτελεῖ σημαντικὴ τεχνικὴ πρόοδο καὶ φανερώνει ριζικὴ μεταβολὴ στὴν ἀντίληψη γιὰ τὸν τρόπο διατηρήσεως τῶν ἀγαθῶν: οἱ προμήθειες ἀνασύρονται ἀπὸ τὰ ὀρύγματα τῆς Ἀρχαιότερης Νεολιθικῆς [εἰκ. 9] καὶ τοποθετοῦνται στὴν ἐπιφάνεια τῆς γῆς, σὲ χώρους κλειστούς, ἀλλὰ ἀεριζόμενους καὶ ἐπισκέψιμους, προστατευμένες ἀπὸ τὴν ὑγρασία καὶ τὴ φθορὰ [εἰκ. 35-36].

Τὴν ἴδια ἐποχὴ ὅμοιες ἀποθῆκες βρίσκουμε μόνο στὴ Μερσίνα τῆς Κιλικίας καὶ λίγο ἀργότερα στὸν Σάλιαγκο, ἓνα νησάκι δίπλα στὴν Πάρο³⁸. Ἀντίθετα, σὲ ὅλη τὴν ἠπειρωτικὴ χῶ-

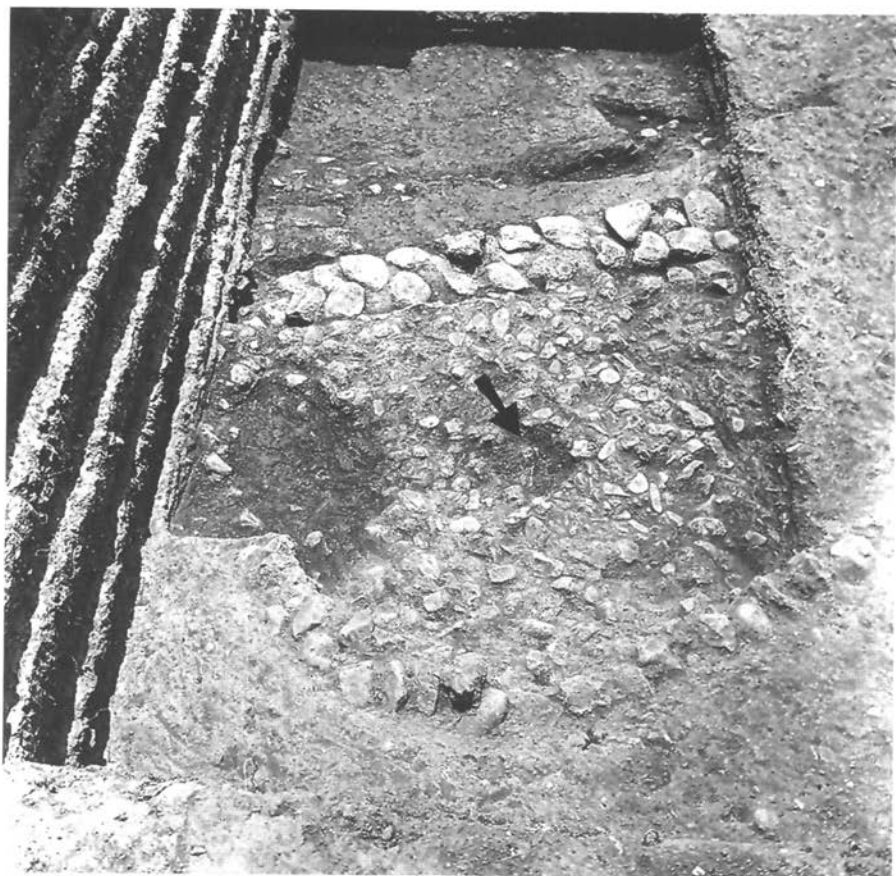

32. Τμήμα λιθόστρωτου δαπέδου μικρής αποθήκης στη Νέα Μάκρη.

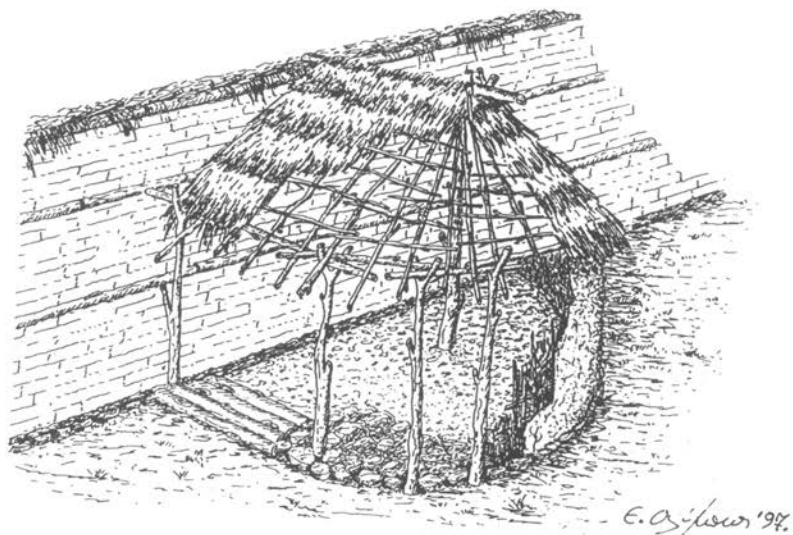

33. Αναπαράσταση της μικρής αποθήκης της εικ. 32.

ρα, για μεγάλο ακόμα διάστημα, οι λάκκοι αποτελούν το μοναδικό τόπο και τρόπο αποθηκείσεως των αγαθών³⁹.

34. Λιθόστρωτο δάπεδο μεγάλης αποθήκης στη Νέα Μάκρη. Στο μέσον διακρίνεται η θέση του κεντρικού πασσάλου.

35. Αναπαράσταση τῆς μεγάλης ἀποθήκης τῆς εἰκ. 34 μὲ ἐνδείξεις κατασκευῆς τῆς.

36. Παρόμοια πλεκτή ἀποθήκη στὴν Κενῶα μὲ δάπεδο ἀπὸ κορμούς γιὰ ἀπομάκρυνση τῆς ὑγρασίας (φωτ. 1988).

Ἄλλες κατασκευές

Ἡ φωτιά στὸν οἰκισμό ἀναβε συνήθως σὲ δική της, ὀρισμένη θέση. Τὸ ἀναμμά της ἐξ ἀρχῆς ἀπαιτοῦσε ὅπωςδήποτε μακρὰ διαδικασία, γι' αὐτὸ μπορούμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι σὲ μερικὰ σημεῖα θὰ παρέμενε συνεχῶς ἀναμμένη καὶ δὲν θὰ ἔσβηνε ποτέ⁴⁰. Μαῦροι λεκέδες στὸ χῶμα σχηματίσθηκαν ἀπὸ πρόχειρες καὶ πρόσκαιρες πυρὲς ἢ δείχνουν τὸ σημεῖο πού σιγόκαιγαν ἀναμμένα κάρβουνα. Ὅμως οἱ μεγάλες φωτιές, οἱ ἐστίες, ἐκεῖ πού ἔφηναν τὸ φαγητὸ σὲ χύτρες ἢ μὲ σουβλες, εἶναι ὅλες ἔξω ἀπὸ τὰ σπιτία καὶ διατηροῦνται στὴν ἴδια θέση γιὰ πάρα πολλὰ χρόνια. Οἱ πιὸ ἀπλές σχηματίζονται μέσα σὲ ρηχούς λάκκους [εἰκ. 37], ἀπὸ ὅπου κατὰ διαστήματα ἀφαιροῦνται οἱ στάχτες, ἄλλες ἀνάβουν ἐπάνω στὸ δάπεδο καὶ περιρίζονται γύρω μὲ μιὰ σειρὰ λιθάρια [εἰκ. 38-39] καὶ οἱ καλύτερες, ἀλλὰ σπάνιες, εἶναι κτιστές σὲ σχῆμα Π, ὅπως οἱ γνωστὲς πυροστιές⁴¹, καὶ στὸ πίσω μέρος ἐνισχύονται μὲ λίθινη ζώνη πού κρατᾷ καὶ ἀντανακλᾷ τὴ θερμότητα [εἰκ. 40-41].

Ἡ καθημερινὴ ζωὴ καὶ λειτουργία τοῦ νοικοκυριοῦ δημιουργοῦσε προφανῶς καὶ ἀπορρίμματα. Συχνὰ ἀναφέρεται ὅτι οἱ παχιές ἐπιχώσεις του συνοικισμοῦ ἔχουν σχηματισθεῖ ἀπὸ τὴ βαθμιαία συσσώρευση ἄχρηστων ὑλικῶν, σκουπιδιῶν κτλ., πού παρέμεναν ἐπὶ τόπου χωρὶς νὰ ἀπομακρύνονται. Ἡ ἀλήθεια ὅμως εἶναι ὅτι στὰ δάπεδα τῶν σπιτιῶν δὲν βρίσκονται πολλὰ ἀντικείμενα⁴² καὶ αὐτὸ σημαίνει ὅτι θὰ καθάριζαν κάπως τοὺς κλειστοὺς χώρους πετώντας τὰ σκουπίδια σὲ λάκκους ἢ ἀπλούστερα ἔξω στὴν αὐλή. Ἡ πρακτικὴ ἀτυχῶς εἶναι κοινὴ καὶ ἡ συνήθεια διατηρεῖται μέχρι σήμερα [εἰκ. 42].

Οἱ ἐστίες, οἱ λάκκοι καὶ ἄλλες μικρὲς κατασκευές εἶχαν γίνεαι κάθε φορὰ ἀπὸ λίγους ἀνθρώπους ἢ μιὰ οἰκογένεια, ἀνάλογα μὲ τὶς δυνατότητες καὶ τὶς ἀνάγκες τους. Εἶναι ὅμως φανερό ὅτι ἡ συγκέντρωση καὶ ἡ κοινὴ διαβίωση πολλῶν ἀτό-

μων σὲ ἓνα χῶρο ὀδήγησε μερικές ὀμάδες στὴν κατασκευὴ ἔργων γιὰ κοινὴ χρῆση καὶ ὠφέλεια.

Ἐνα πηγᾶδι μέσα στὸν οἰκισμό [εἰκ. 43] ἦταν δυνατό νὰ δώσει νερὸ σὲ πολλές οἰκογένειες. Τὸ σκάψιμο ὁμως μὲ λίθινες ἀξίνες, σκληρὰ ξύλα, χοντρά κόκκαλα ἢ κέρατα ζῶων μποροῦσε νὰ ἀφαιρέσει μόνο τὸ χῶμα καὶ νὰ φθάσει τὸ πολὺ μέχρι τὸ βράχο, ἀκόμα καὶ ἂν τὰ ἀποτελέσματα ἦταν πενιχρά.

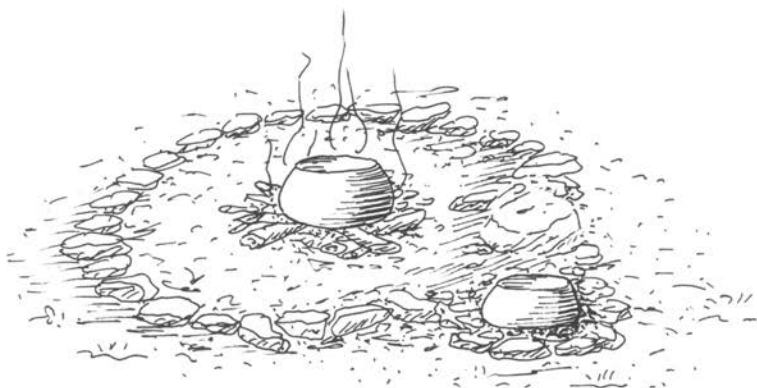
Οἱ λάσπες καὶ τὰ νερά πὺ λίμναζαν μὲ τὶς βροχές στὸν ἐπίπεδο οἰκισμό τῆς Νέας Μάκρης ὑποχρέωσαν τοὺς κατοίκους νὰ δημιουργήσουν πλατὺ σταθερὸ δρόμο⁴³. Μεγάλο τμήμα του στρώθηκε μὲ λεῖες πέτρες τῆς θάλασσας, ἡ ἐπιφάνειά του ἀνυψώθηκε λίγο καὶ ἔγινε ἐλαφρὰ κυρτή, τὰ πρηνῆ σταθεροποιήθηκαν μὲ πέτρες ἢ μὲ μία ἰδιαίτερα σκληρὴ ἐπάλειψη καὶ γενικὰ ὅλα τὰ στοιχεῖα δείχνουν μιὰ κατασκευὴ δρόμου ὅμοια

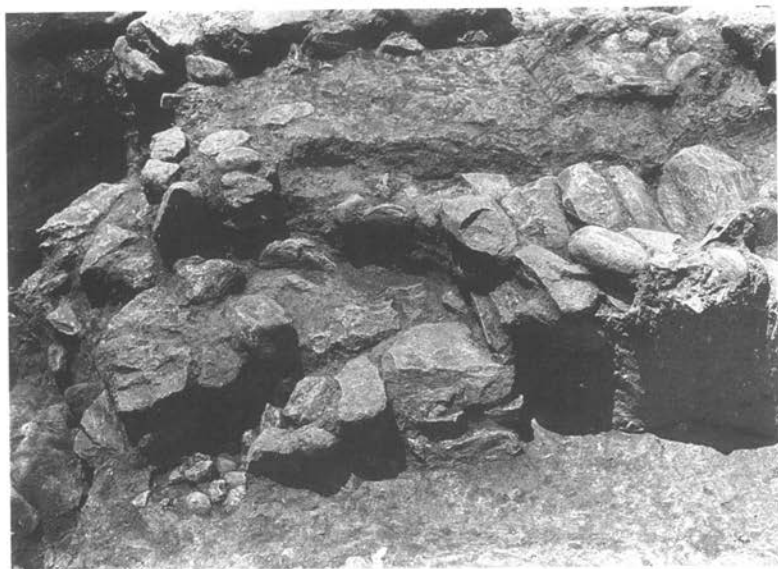
37. Λάκκος ἐστίας σὲ στρώμα τῆς Μέσης Νεολιθικῆς στὴ Νέα Μάκρη.

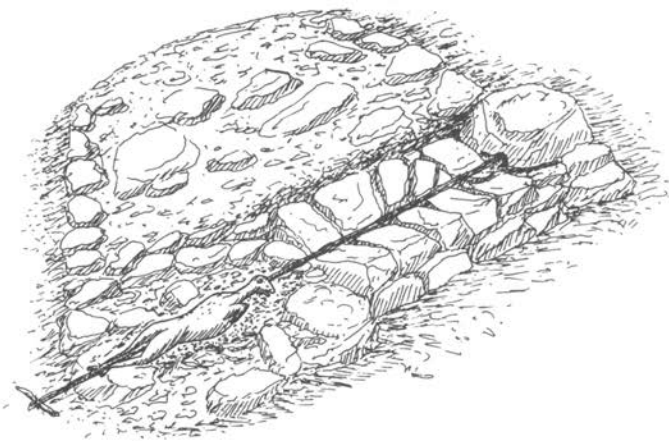
38. Έστία με λίθινο περιθώριο και έναν έφαπτόμενο μικρότερο κύκλο.

39. Αναπαράσταση της έστιας της εικ. 38.

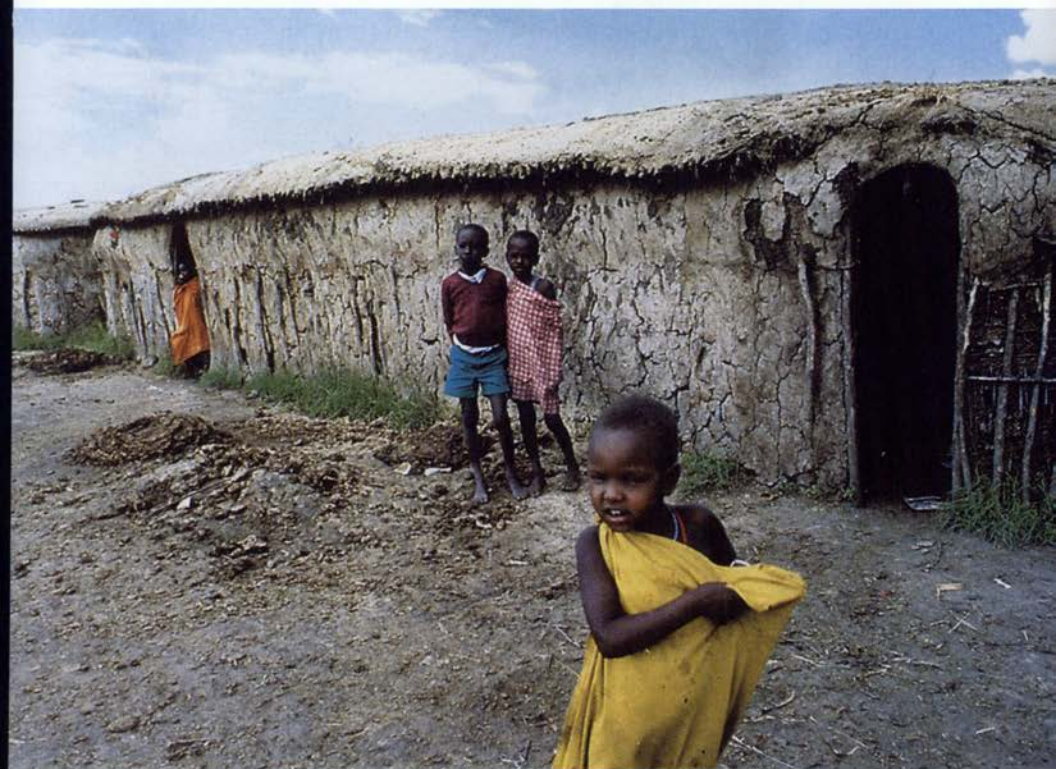

40. Κτιστή έοτία. Δεξιά τοίχος για τη στήριξη σούβλας.

41. Άναπαράσταση τής έοτίας τής εικ. 40.

μέ τα γνωστά μας καλντερίμια [εικ. 44]. Ακόμα, μπορούμε να σκεφθούμε ότι η στερεή κατασκευή του έπιβλήθηκε από τη συχνή και βαριά κυκλοφορία ανθρώπων και ζώων από τον οικισμό προς τη θάλασσα ή και διερχόμενου πλήθους προς άλλους οικισμούς.

42. Απορρίμματα πεταγμένα έξω από την καλύβα σε οικισμό των Μασαϊ στη νότια Κενυα (φωτ. 1988).

43. Στόμιο πηγαδιού στη Νέα Μάκρη, με φθαρμένο χείλος από τη χρήση.

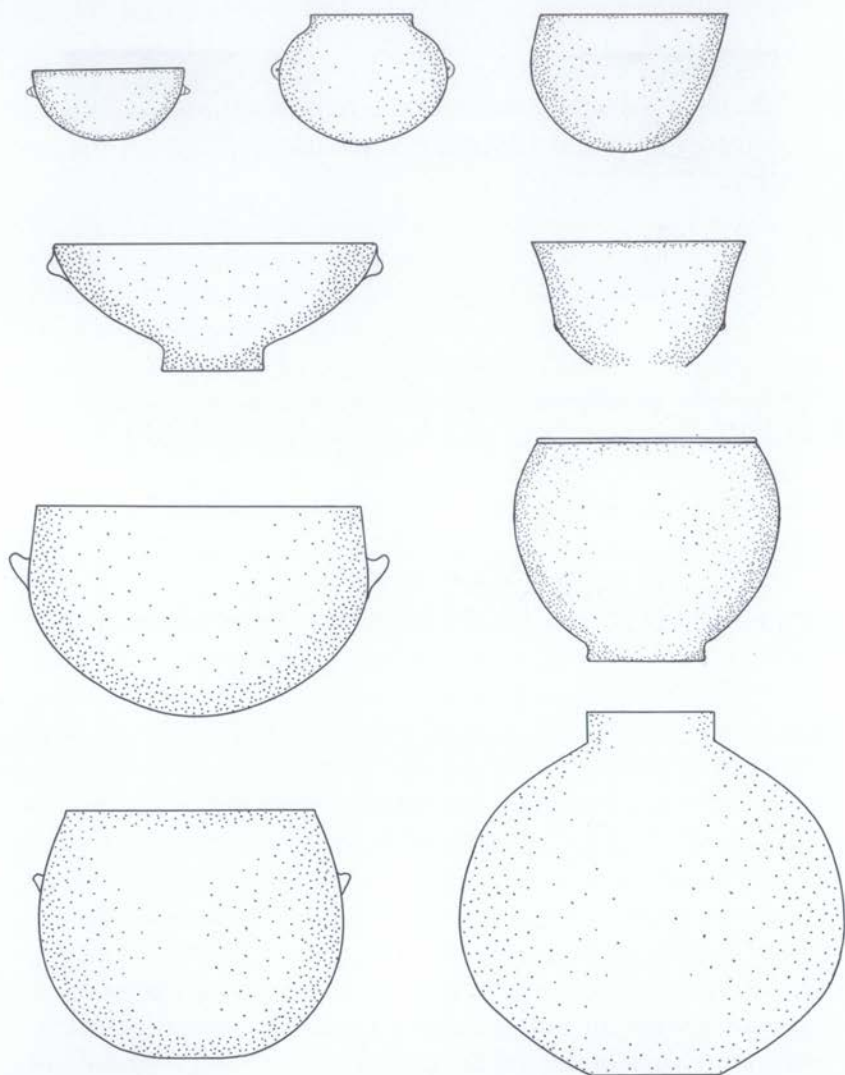
44. Λιθόστρωτος δρόμος της Μέσης Νεολιθικής στη Νέα Μάκρη.

Κεραμεικὴ

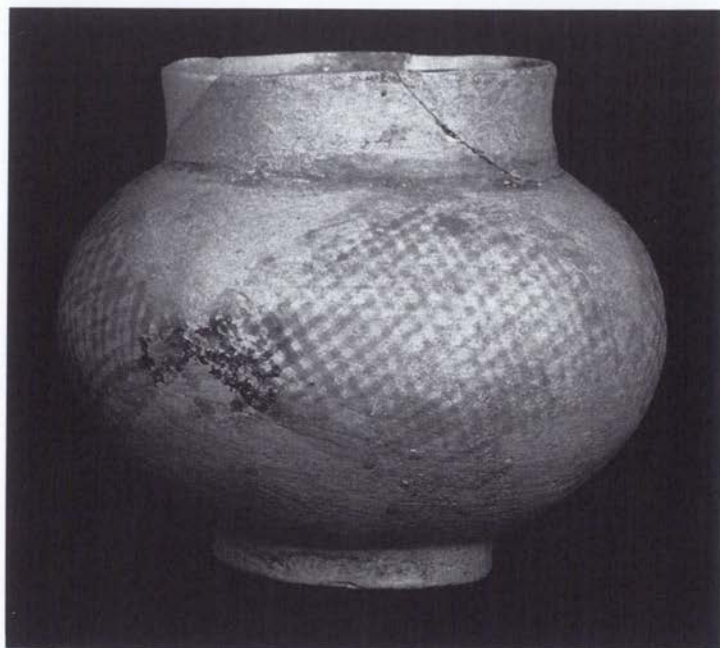
Οἱ περισσότερες μεταβολές σὲ πράγματα τῆς ἐποχῆς σημειώνονται στὴν κεραμεικὴ. Ὅλα τὰ χαρακτηριστικά της, οἱ τεχνικές, οἱ ρυθμοί, ἀκόμα καὶ τὰ ὑλικά, εἶναι τώρα διαφορετικά⁴⁴.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι στὰ κοινὰ ἀγγεῖα, αὐτὰ ποὺ χρησιμοποιοῦνται καθημερινὰ γιὰ τὶς ἀνάγκες τοῦ νοικοκυριοῦ, δὲν ὑπάρχουν αἰσθητὲς ἀλλαγές. Τὸ σχῆμά τους μοιάζει συνήθως μὲ τὶς κοῦπες καὶ στὰ μεγαλύτερα μὲ τὶς χύτρες: εἶναι περίπου ἡμισφαιρικό, κλείνει πρὸς τὸ στόμιο, καταλήγει σὲ καμπύλο πυθμένα ἢ χαμηλὴ βάση καὶ ὀνομάζονται γενικά σκύφοι [εἰκ. 45]. Οἱ τεχνίτες ἔχουν τώρα διδαχθεῖ ἀπὸ τὴν πείρα ποιῆς προσμείξεις χρειάζεται ὁ πηλὸς γιὰ νὰ ἀντέχει σὲ ὑψηλότερες θερμοκρασίες, πῶς γίνονται τὰ τοιχώματα ἀδιάβροχα καὶ μὲ ποῖο τρόπο ἀποκτᾶ ἡ ἐπιφάνεια ὁμοιόμορφο χρῶμα.

Τὰ λεπτότερα ὄμως σκεύη καὶ μερικὰ πολυτελῆ ἀλλάζουν λίγο τὸ σχῆμα καὶ περισσότερο στὴν ὄψη [εἰκ. 46]. Ἀπὸ αὐτὰ μαθαίνουμε ὅτι στοὺς οἰκισμοὺς ἐφαρμόζουν τοὺς ρυθμοὺς καὶ τῶν δύο γειτονικῶν περιοχῶν, τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου⁴⁵. Τὰ γραπτὰ ἀγγεῖα καλύπτονται μὲ παχὺ λευκὸ ἀλείφωμα καὶ σχεδιάζονται μὲ βαφὴ ἐρυθρὴ, παχιά καὶ αὐτὴ. Εὐθεῖες, λοξές καὶ διασταυρούμενες γραμμὲς σχηματίζουν μικρὰ καὶ μεγάλα τρίγωνα, ρόμβους, ὀρθογώνια, ταινίες πλατιῆς καὶ κάποτε ὀδοντωτές. Ἄλλη κατηγορία, ἡ πιὸ τυπικὴ τῆς ἐποχῆς, εἶναι παντοῦ γνωστὴ μὲ τὸ ὄνομα *Urfirnis*, γιὰ τὴν ἀρχὴ θεωρήθηκε, τελείως λανθασμένα, ὅτι ἡ στιλπνὴ βαφὴ ἦταν ἓνα πρωτόγονο βερνίκι. Εἶπαν ἀκόμα ὅτι ὁ ρυθμὸς κατάγεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολή, ἀλλὰ τώρα πιά πιστεύεται ὅτι σχηματίσθηκε στὴν Πελοπόννησο⁴⁶ καὶ ἐξαπλώθηκε μέχρι τὴ Στερεά, χωρὶς ποτὲ νὰ φθάσει στὶς Κυκλάδες ἢ στὴ Θεσσαλία. Τὰ ἀγγεῖα ἢ τὰ κομμάτια τους ξεχωρίζουν εὐκόλα

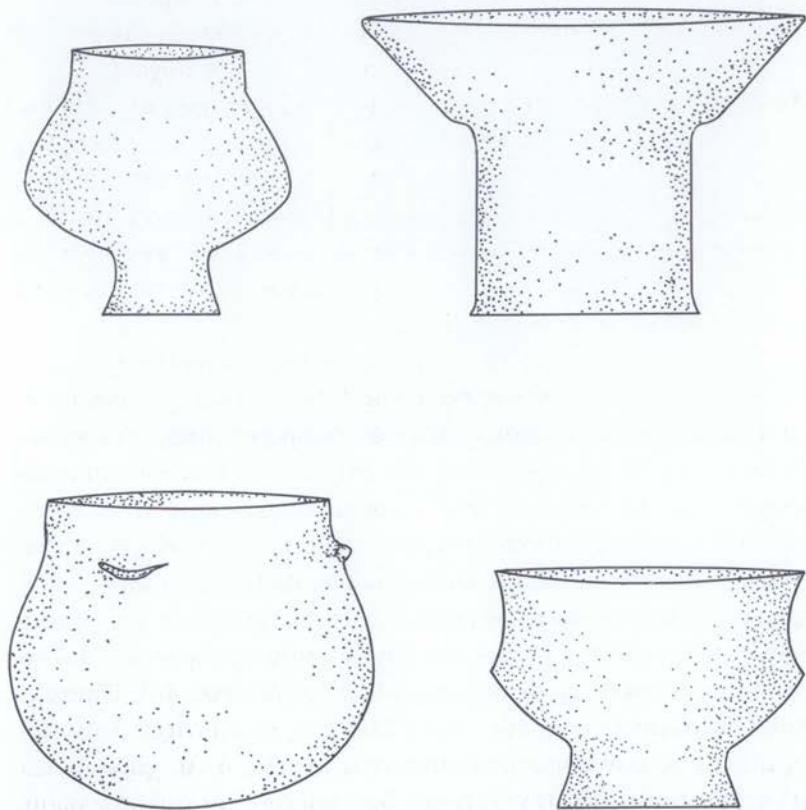
45. Σχήματα αγγείων τῆς Μέσης Νεολιθικῆς.

46. Γραπτό άγγείο τής Μέσης Νεολιθικής.

άπό τις άλλες κατηγορίες χάρη στά ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους, πού υπάρχουν πάντα όλα μαζί, σέ κάθε περιοχή και οικισμό [εικ. 47].

Ἡ σύσταση τοῦ πηλοῦ, τὸ ἔντονο ψήσιμο, ἡ τεχνική κατασκευῆς τῶν ἀγγείων, τὰ νέα ἐλεύθερα περιγράμματα μὲ καμπύλες καὶ γωνίες συνθέτουν ἐνιαῖο σύνολο πού ἐφαρμόζεται μόνο στήν κατηγορία Urfirnis. Ἀπό αὐτά μεγαλύτερη ἐντύπωση προκαλεῖ ἡ συνήθως στιλπνή βαφή, ἐρυθρὴ μέχρι καστανή, πού εἶναι στερεὰ κολλημένη στόν πηλό, τόσο λεπτή καὶ κάποτε τόσο ἀραιή, ὥστε νὰ διακρίνεται ἀπό κάτω ἡ ἐπιφάνεια τοῦ ἀγγείου⁴⁷.

47. Σχήματα αγγείων Urfinnis από την Πελοπόννησο.

Όμοια Urfignis βρίσκονται στην Αττική, κυρίως γύρω από τη Βραυρώνα, ενώ στη Νέα Μάκρη, όπου φθάνουν με την αρχή της Μέσης Νεολιθικής, κατασκευάζονται με άτελειες και γενικά χωρίς διακόσμηση. Είναι γεγονός ότι ειδικά σε αυτό τον οικισμό οι τεχνίτες, ιδιαίτερα ικανοί στις ιδιότητες δημιουργίες, δεν κατόρθωσαν ποτέ ή μάλλον δεν ενδιαφέρθηκαν ποτέ πραγματικά να διακοσμήσουν τα αγγεία με βαφή, δηλαδή με την κοινή τεχνική που επικράτησε σε όλο τον αρχαίο κόσμο. Τα λίγα σκόρπια δείγματα γραπτής διακοσμήσεως που βρέθηκαν είναι πολύτιμα για τη χρονολόγηση και μαρτυρούν κυρίως ότι οι έντοποι κεραμείς γνώριζαν τους ρυθμούς της εποχής, αλλά σπάνια τους άντεγραφαν. Οί ίδιοι είχαν συγκεντρωθεί στις δικές τους δημιουργίες και πιθανόν να είχαν γνωρίσει μερικά μακρινά πρότυπα, που ανιχνεύονται και αυτά, σκόρπια και αποκομμένα, στην Ανατολή.

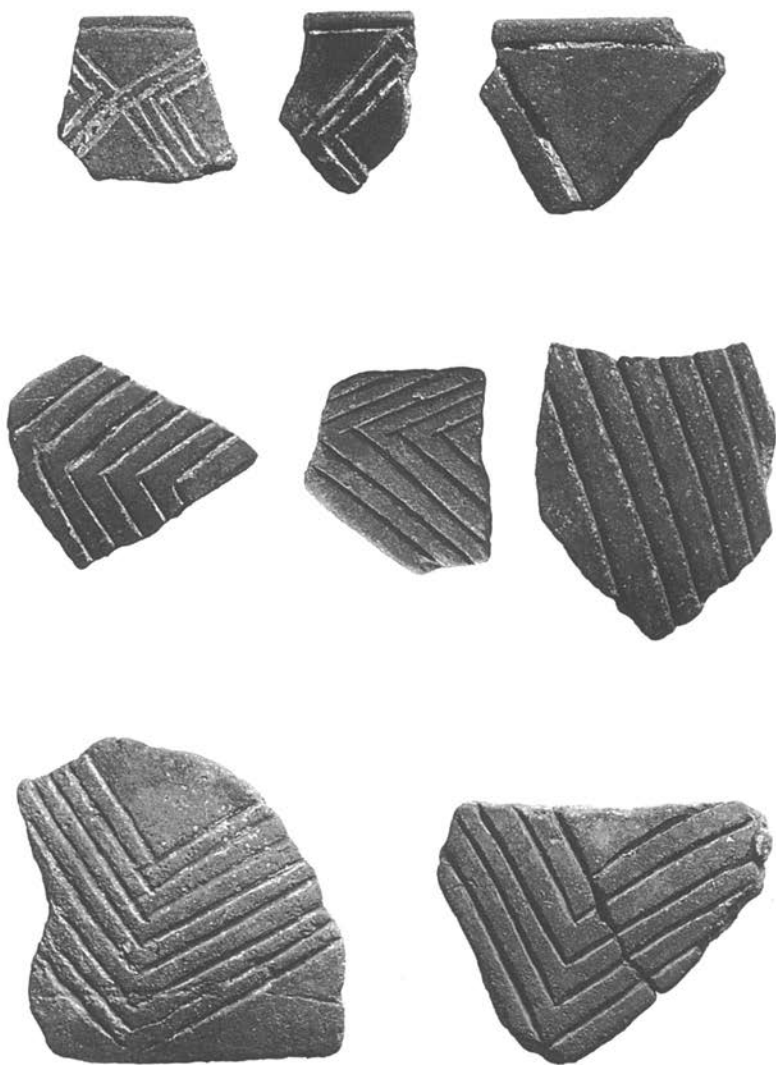
Πολύ γρήγορα, από την αρχή της Μέσης Νεολιθικής, η κοινή και λεπτότεχνη κεραμική της Νέας Μάκρης πλουτίζεται με ιδιόμορφες κατηγορίες που δεν υπάρχουν ακόμα σε καμιά άλλη αιγαιακή περιοχή. Ένα νέο στιλπνό καστανόμαυρο αλείφωμα σε αγγεία σχετικά λεπτά και με συγκεκριμένα διακριτικά⁴⁸ γίνεται το χαρακτηριστικό γνώρισμα της τοπικής παραγωγής. Επίσης ιδιότυπα και ασφαλώς πολύτιμα ήταν τα ελάχιστα όλόλευκα κομψά αγγεία⁴⁹, κατασκευασμένα επί τόπου, αλλά με καολίνη, τη λευκή άργιλο που εισαγόταν από τη Μήλο σε παράλιους οικισμούς της Αττικής [εικ. 48]. Πάντως, τον ιδιαίτερο ρυθμό της Νέας Μάκρης σχηματίζει η διακόσμηση, που δεν βάφεται επάνω στα αγγεία, αλλά χαράσσεται με τελειοποιημένη τεχνική και διατηρείται επί αιώνες, χωρίς ποτέ να αντιγράφεται με επιτυχία από άλλους⁵⁰.

Η εγγάρκτη διακόσμηση επαναλαμβάνεται στερεότυπα σε αγγεία με το σκοτεινόχρωμο στιλπνό αλείφωμα και σε άλλα ευτελέστερα, πορτοκαλιά, από πηλό άμμοδη [εικ. 49]. Τα σχή-

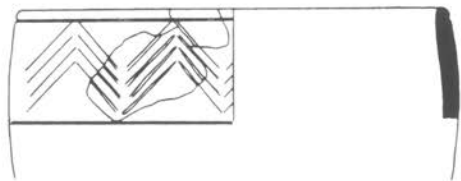
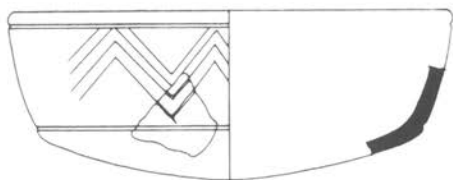
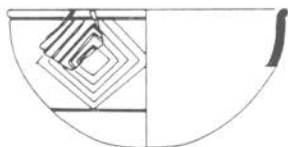
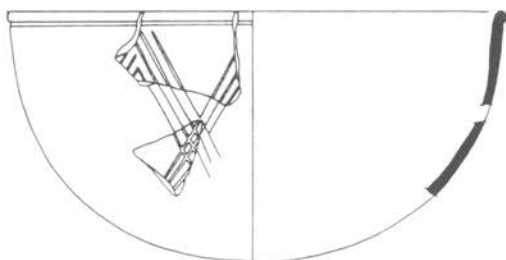
ματα είναι μικροί ή μεγάλοι σκύφοι, όλοι με στόμιο άνοικτό και πυθμένα καμπύλο, χωρίς ιδιαίτερη βάση ή άλλα συμπληρώματα. Η διακόσμηση περιορίζεται μεταξύ δύο γραμμών σε πλατιά ζώνη γύρω από το στόμιο και αποτελείται πάντα από μεγάλες παράλληλες τεθλασμένες ή όμοκεντρους ρόμβους στη σειρά [είκ. 50]. Το σχέδιο υπολογίζεται με ακρίβεια, χαράσσεται καθαρά με συμμετρία και τελικά γεμίζεται με λευκό πηλό⁵¹. Έτσι, οι χαραγματιές εξαφανίζονται, αλλά τα σχέδια προβάλλονται έντονα, ιδίως στα σκοτεινόχρωμα αγγεία, και φαίνονται σαν να είναι ζωγραφισμένα με λευκή βαφή.

48. Λευκή κεραμική από τον οικισμό της Νέας Μάρκης.

49. Ύγχαρακτη κεραμεική από τὸν οἰκισμὸ τῆς Νέας Μάκρης.

50. Σχήματα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση από τὸν οἰκιστὸ τῆς Νέας Μάκρης.

Μετά τὸ τέλος τῆς περιγραφῆς τῶν εὐρημάτων πού διασώθηκαν ἀπὸ τὴ Μέση Νεολιθική, ἀρχίζει νὰ ξεκαθαρίζει ἡ εἰκόνα τῆς ἐποχῆς καὶ ἡ ἱστορία τῆς περιοχῆς. Πρῶτα ἀπ' ὅλα βλέπουμε ὅτι ἡ πύκνωση τῶν οἰκισμῶν συνδυάζεται μὲ νέα στοιχεία, κατὰ τόπους λίγα ἢ πολλά. Τοῦτο σημαίνει ὅτι οἱ δρόμοι ἐπικοινωνίας ἔχουν ἀυξηθεῖ, οἱ μετακινούμενες ὁμάδες γνωρίζουν νέες πρακτικὲς καὶ ὅτι ἡ μετάδοση γνώσεων συντελεῖται χωρὶς συγκρούσεις, καταστροφές καὶ ἀφανισμό τοῦ ἀρχικοῦ πληθυσμοῦ.

Οἱ παλαιοὶ μένουν στὸν τόπο τους, δέχονται κοντὰ τους τοὺς νέους, διευρύνουν τὶς ἐπαφές τους μὲ τὸ γύρω κόσμος, συγχρονίζονται μὲ τοὺς κατοίκους τῆς Στερεᾶς καὶ τῆς Πελοποννήσου καὶ συμμετέχουν ἐνεργὰ στὴ ζωὴ τῆς ἐποχῆς.

Σὲ ἄλλους οἰκισμοὺς ὅμως, ὅπως εἶναι ὁ τεράστιος τῆς Νέας Μάκρης, οἱ νέοι ἄνθρωποι πρέπει νὰ ἦταν τόσο πολλοί, πού ἐπέβαλαν ἀμέσως τὴν παρουσία τους, τὶς προηγμένες γνώσεις τους καὶ τὸν ἐξελιγμένο τρόπο διαβιώσεως. Ἐδῶ τὰ νέα χαρακτηριστικὰ εἶναι ἀυξημένα, οἱ ἀλλαγές σημαντικὲς καὶ ἡ λειτουργία τους τόσο ἄμεση, πού πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ἡ χρῆση τους ἔγινε ἀπ' εὐθείας ἀπὸ τοὺς ἴδιους τοὺς γνώστες καὶ φορεῖς τῶν νέων στοιχείων. Ἡ ταυτόχρονη ἐμφάνιση τόσων μεθόδων καὶ ιδιότυπων μορφῶν δὲν μπορεῖ νὰ ὀφείλεται σὲ βαθμιαία διείσδυση τελειοποιήσεων καὶ βελτιωμένων συστημάτων πού συνάντησαν οἱ παλαιοὶ κάτοικοι στὰ μακρινὰ ταξίδια τους. Ἡ λογικὴ ἐρμηνεία μᾶς ὀδηγεῖ νὰ ἀναγνωρίσουμε μέσα στὸν παλιὸ οἰκισμὸ ἐγκατάσταση νέων ὁμάδων πού ἐπέβαλαν ἀμέσως τὶς πρακτικὲς τους καὶ ἀπέσπασαν τὴ Νέα Μάκρη ἀπὸ τὸν ἐνιαῖο ρυθμὸ καὶ τὰ συνήθη χαρακτηριστικὰ τῆς ὑπόλοιπης Ἀττικῆς.

ΝΕΩΤΕΡΗ ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Ἡ Νεώτερη Νεολιθικὴ περίοδος ἀρχίζει νὰ ἐμφανίζεται στὴν Ἀττικὴ χωρὶς οὐσιαστικές, ἐμφανεῖς διαφορές, ἀλλὰ μὲ τὴν παρουσία καὶ ἐπικράτηση πολλῶν μικρῶν μεταβολῶν στὶς κατασκευές, στὶς τεχνικές, ἀκόμα καὶ στὶς βασικὲς ἀντιλήψεις τῶν ἀνθρώπων. Οἱ ποικίλοι νεωτερισμοὶ τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, πού εἶχαν ἀρχικὰ ἐφαρμοσθεῖ μὲ ἐνθουσιασμό ἀπὸ μεγάλες ὀμάδες, ἔγιναν αὐτούσια ἀποδεκτοὶ ἢ προσαρμόσθηκαν σύντομα στὶς τοπικὲς προτιμήσεις καὶ συνθῆκες, ἐνῶ ἄλλοι ἐξασθένησαν βαθμιαία καὶ τελικὰ ἀποβλήθηκαν ἀπὸ τὸ σιμπαγῆ, ἐντόπιο πυρῆνα.

Οἰκισμοὶ

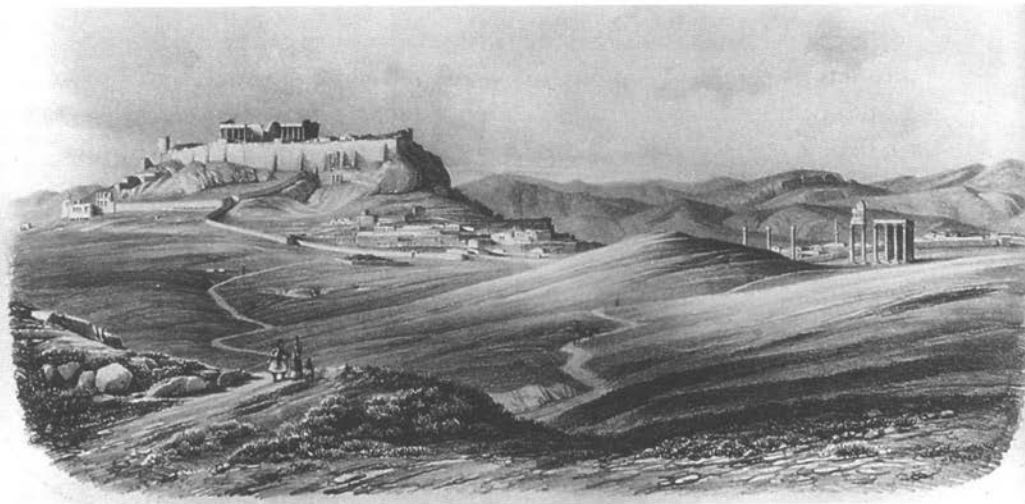
Κύριο χαρακτηριστικὸ τῆς νέας περιόδου εἶναι ὁ πολλαπλασιασμὸς τῶν οἰκισμῶν⁵². Ὁ πληθυσμὸς ἐξαπλώνεται σὲ περισσότερες θέσεις ἢ περιοχές, τόσο στὴ θάλασσα ὅσο καὶ στὸ ἐσωτερικὸ, στὴν πεδιάδα, πάντα ὅμως σὲ σημεῖα πού ἐξυπηρετοῦνται καὶ συνδέονται μὲ φυσικοὺς δρόμους [εἰκ. 1]. Εἶναι φανερὸ ὅτι μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου καὶ τὴ μακρὰ παραμονή στὴν περιοχή, οἱ ἄνθρωποι γνώρισαν τὸ εὐρύτερο περιβάλλον καὶ ἐπεκτάθηκαν μέσα στὴν ἐνδοχώρα. Οἱ πεζοπόροι, στὶς μακρὲς πορεῖές τους, ἔμαθαν νὰ ἀντιμετωπίζουν τοὺς κινδύνους τῆς ξηρᾶς, ἀνακάλυψαν καὶ καθιέρωσαν μερικὰ μονοπάτια καὶ κυρίως ἀναγνώρισαν καὶ ἀκολούθησαν τοὺς δρόμους πού εἶχαν διαμορφωθεῖ ἀπὸ τοὺς χειμάρρους καὶ τὶς ρεματιές.

Μὲ λίγη φαντασία καὶ ὀδηγὸ τὰ ἴχνη τους, μπορούμε νὰ παρακολουθήσουμε τὴν πορεία τῶν ὀμάδων πού πέρασαν βα-

θύτερα στο έσωτερικό. Ἡ κοίτη τοῦ Ἴλισοῦ τοὺς φέρνει στὴν Ἀθήνα, σταθεμεύουν στὸ ὕψωμα τοῦ Ὀλυμπείου καὶ οἱ περισσότεροι ἐγκαθίστανται ὀριστικά στὴ νότια πλαγιά τοῦ λόφου τῆς Ἀκροπόλεως [εἰκ. 51]. Εἶναι ἡ πρώτη φορά πού περνοῦν ἄνθρωποι μέσα ἀπὸ τὴν πεδιάδα τῶν Ἀθηνῶν καὶ ἀνάμεσα σὲ τόσες θέσεις ξεχωρίζουν τὸ βράχο μὲ χῶμα στὶς πλευρές του, σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀπὸ τὸ ποτάμι. Ἡ ψηλὴ καὶ ἄγρονη κορυφὴ του παραβλέπεται, ἀλλὰ οἱ κάτοικοι ἐγκαθίστανται γύρω, στὶς πλαγιές, κυρίως στὴ νότια πού εἶναι ἀνοικτὴ στὸν ἥλιο καὶ προστατευμένη ἀπὸ τὸ βοριά⁵³. Πλάι στὸν ποταμὸ ἐκτείνονται τὰ χωράφια καὶ κάτω, στὸ βάθος, φαίνεται ἡ θάλασσα πού συνδέει τοὺς ἀνθρώπους μὲ τὸ γνωστὸ κόσμον τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς [εἰκ. 52].

Τὰ πρῶτα σπιτία, σκορπισμένα κατὰ ὁμάδες σὲ διάφορα σημεῖα, εἶχαν στηθεῖ στὴν περιοχὴ πού ὀρίζουν σήμερα τὰ δύο θέατρα, τοῦ Διονύσου καὶ τὸ Ἡρώδειο. Ἀπὸ τὸν οἰκισμὸ σώθηκαν κυρίως τὰ ὑπολείμματα μιᾶς πλεκτῆς καλύβας μὲ διαμορφωμένη βάση καὶ δάπεδο ἀπὸ λάσπη, πού πιθανὸν ἐπάνω του νὰ εἶχαν στρωθεῖ ξύλα. Στὴ μέση βρέθηκε ἡ κτιστὴ ἐστία. Στὴν ἴδια περιοχὴ εἶχαν ἀπομείνει δύο λάκκοι ἀποθηκεύσεως, ἀρκετὴ κεραμεικὴ καὶ ἄλλα μικρὰ ἀντικείμενα, πού φανερώνουν ὅτι οἱ ἄνθρωποι στόλιζαν τὸ σῶμά τους μὲ λίθινα καὶ ὀστεῖνα κοσμήματα καὶ πιθανὸν νὰ ἔβαφαν τὸ πρόσωπό τους μὲ ὄχρα⁵⁴.

Μέσα στὴν πεδιάδα ἢ τίς παρυφές της πρέπει νὰ ὑπῆρχαν μερικὲς ἀκόμα ἐγκαταστάσεις, ἀλλ' αὐτὲς μένουν στὴν οὐσία ἄγνωστες, χωρὶς νὰ δώσουν συγκεκριμένα στοιχεῖα, κτίσματα καὶ σκεύη. Πολύ λίγα εὐρήματα ἔχουμε ἀπὸ τὸ λόφο τοῦ Κολλεγίου στὴ Φιλοθέη καὶ ἀπὸ ἓνα σπήλαιο στὴ Ριζούπολη. Οἱ περισσότερες ὁμάδες προτίμησαν καὶ πάλι θέσεις σὲ στενὴ σχέση μὲ τὴ θάλασσα. Ἀπὸ τὸν Ραμνοῦντα μέχρι τὸ Λαύριο τὰ σημεῖα πυκνώνουν. Ραμνοῦς, σπήλαιο Πανὸς στὴν Οἰνὸν, Βρα-

51. O.M. von Stackelberg. Τὸ νότιο τμήμα τῶν Ἀθηνῶν μετὰ τὴν Ἀκρόπολη καὶ τὸ Ὀλυμπεῖο. Λιθογραφία.

52. O.M. von Stackelberg. Ἀποψη τοῦ Σαρωνικοῦ ἀπὸ τὸν λόφο τῆς Πνύκας. Λιθογραφία.

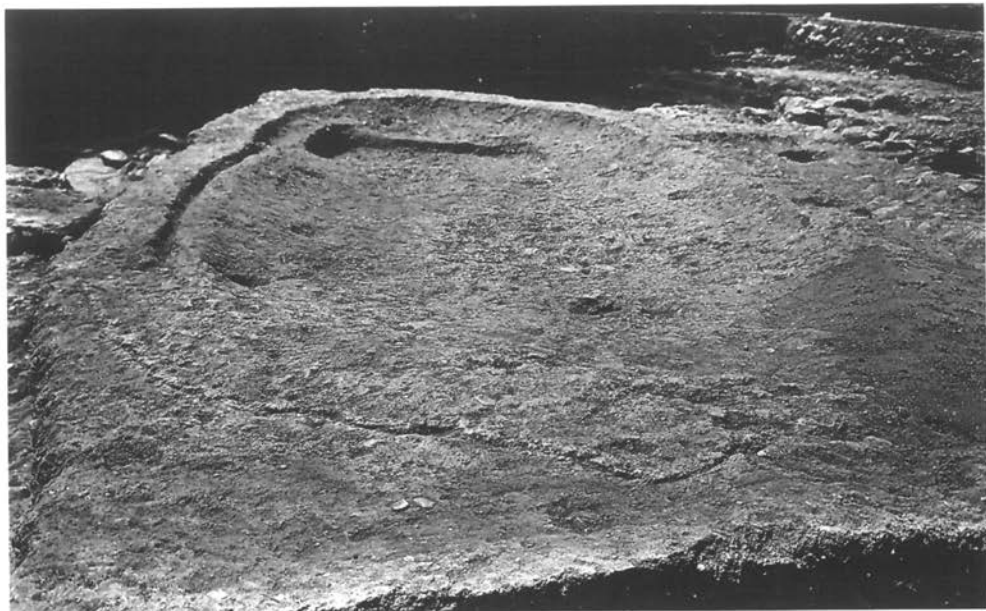
νάς, Πλάσι, Βρεξίζα, Νέα Μάκρη, Βραυρών, Πούσι Καλογέρι, σπήλαιο Κίτσου στο Λαύριο, αναφέρεται ότι παρουσίασαν νεολιθικά όστρακα της Νεώτερης εποχής. Ίσως μάλιστα σε αυτές τις θέσεις μπορούν να προστεθούν ο Όρωπος στο βορρά και η Ανάβυσσος, το Λαγονήσι και η Αγία Μαρίνα Βάρκιζας στα ΝΔ.⁵⁵ Ουσιαστικές πληροφορίες όμως γι' αυτή την περίοδο συγκεντρώνουμε κυρίως από τη Νέα Μάκρη.

Σε αυτή τη θέση, με τη συνεχή κατοίκηση για αιώνες και χιλιετίες στο ίδιο ακριβώς σημείο, η νέα εποχή σημειώνεται καθαρά, αλλά όχι έντυπωσιακά. Χρειάζεται προσεκτική εξέταση στις λεπτομέρειες, για να διακρίνουμε τις νέες μορφές και τις ουσιαστικές τεχνικές εξελίξεις.

Οικόδομική

Πρώτα απ' όλα, τα κτίσματα διατηρούν το γνωστό απλό σχέδιο του μονόχωρου σπιτιού με τοίχους από πλίνθες και στέγη πλεκτή. Τώρα όμως η λίθινη βάση δεν ακουμπάει απλά επάνω στο δάπεδο, αλλά αρχίζει μέσα από ρηχή τάφρο, δένεται με το έδαφος και γίνεται θεμέλιο. Οι πέτρες του κτίζονται πιο σφιχτά, συναρμολογούνται μεταξύ τους οργανικά και παρέχουν μεγαλύτερη σταθερότητα. Η ανώδομη αποτελείται πάντα από πλίνθες και κατά διαστήματα έντοιχισμένους πασσάλους που σχηματίζουν την ξυλοδεσιά⁵⁶.

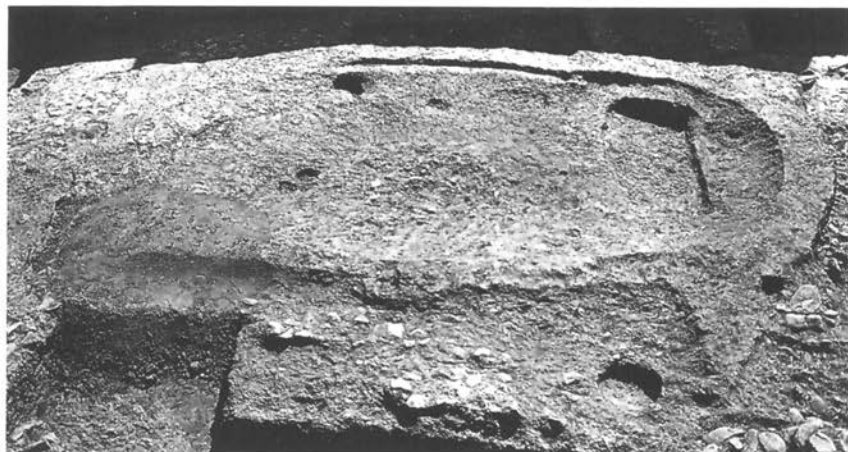
Στις πλεκτές καλύβες δεν αλλάζει ο τρόπος κατασκευής, αλλά βελτιώνεται. Διατηρείται το παλιό σύστημα στηρίξεως της στέγης, που αφήνει ελεύθερο, χωρίς άξονική υποστήλωση το χαμηλωμένο κοίλο δάπεδο, το αυλάκι ανοίγεται εξωτερικά για να μαζεύει τα νερά, η είσοδος παραμένει στη μία στενή πλευρά και το κατώφλι στρώνεται με σκληρό ύλικό [εϊκ.

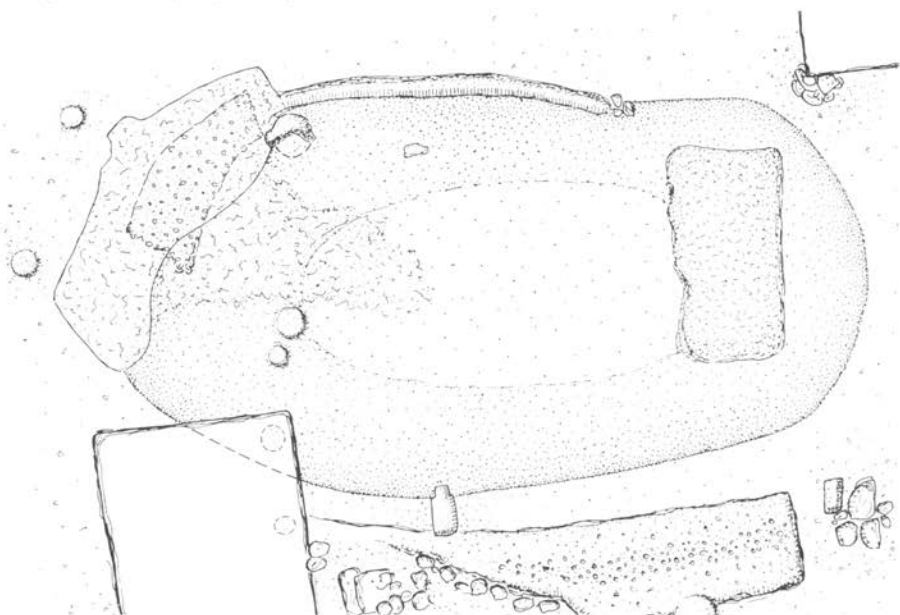
53. Κοίλο δάπεδο καλύβας τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς. Ἐμπρός διακρίνονται οἱ λάσπες πού μετέφεραν οἱ διερχόμενοι ἐπάνω στό κατώφλι τῆς εἰσόδου.

53-55]. Ἐπί πλέον, τώρα τὸ σχῆμα τῆς καλύβας εἶναι συμμετρικὰ ἔλλειπτικό, ἢ εἴσοδος προφυλάσσεται ἀπ' ἔξω μὲ στέγαστρο καὶ τὰ πλεκτὰ τοιχώματα εἶναι προσεκτικὰ στερεωμένα [εἰκ. 56]. Ἀκόμα καλύτερα, ἐσωτερικὰ ἡ καλύβα πρέπει νὰ ἦταν ἀλειμμένη μὲ λάσπη, γιατί στὴ θέση τῆς μόνιμης πυρᾶς μέσα σὲ πλατὺ λάκκο μποροῦν νὰ ἀνάβουν μεγάλα ξύλα μὲ μικρὴ φλόγα⁵⁷.

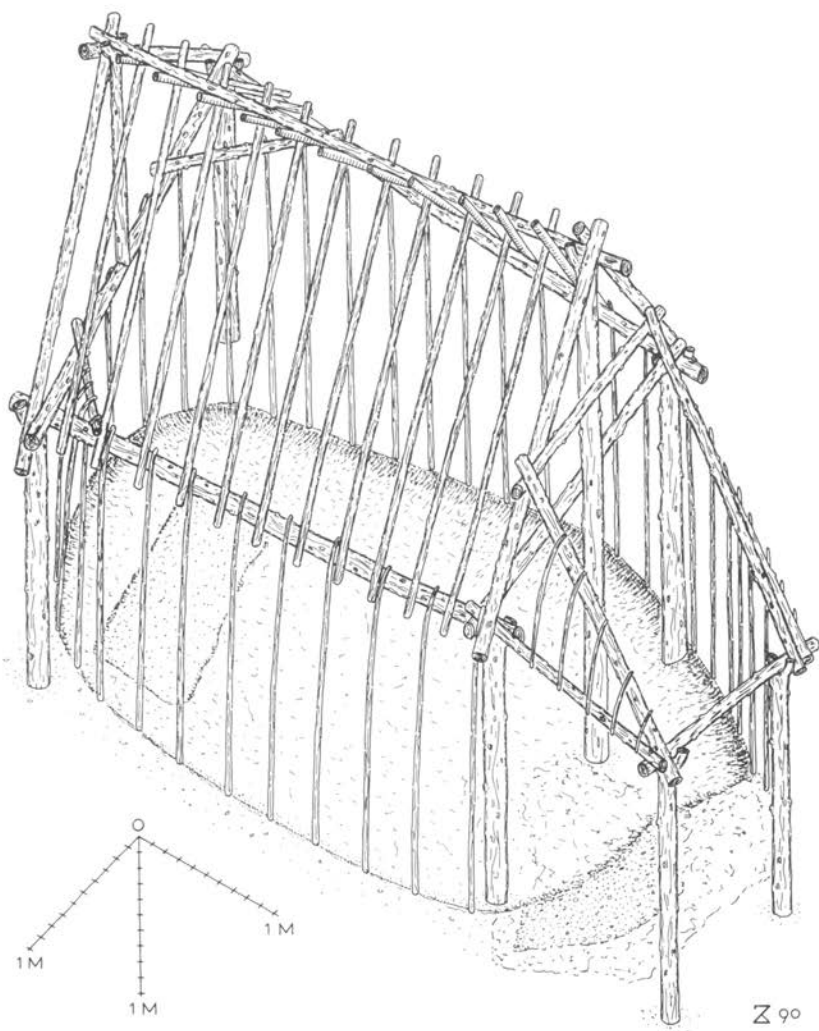
Ἄλλες κατασκευές δὲν γνωρίζουμε ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἐποχή. Ἐπειδὴ ὅμως οἱ ὑπέργειες ἀποθήκες μὲ τὸ λιθόστρωτο δάπεδο εἶχαν διατηρηθεῖ μέχρι τὰ τελευταῖα χρόνια τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, εἶναι πολὺ πιθανὸ ὁ ἴδιος τύπος ἀποθήκης νὰ ἐπιβιώνει στὴ Νέα Μάκρη καὶ μέσα στὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ.

54. Το δάπεδο της καλύβας της εικ. 53. Διακρίνονται όπες πασσάλων και δεξιά ο λάκκος της έστιας.

55. Κάτοψη του δαπέδου της καλύβας των εικ. 53, 54.

56. Αναπαράσταση του ξύλινου σκελετού της καλύβας, εικ. 53-54.

Κεραμεική

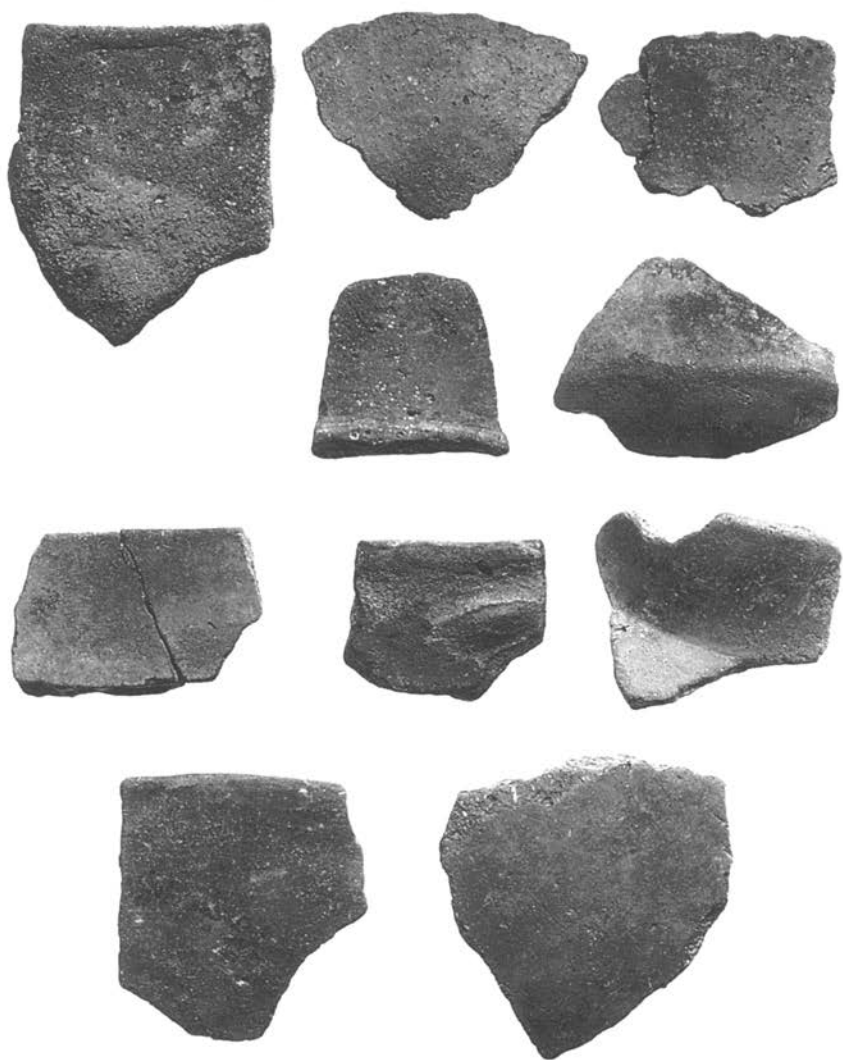
Τις περισσότερες ειδήσεις, όπως πάντοτε, ανιχνεύουμε και συλλέγουμε μέσα από την κεραμεική. Τα άφθονα κομμάτια της, μεγάλα ή μικρά, κοσμημένα ή άκόσμητα, φθαρμένα, έλλιπῆ, ακόμα και άμορφα, είναι πάντα πολύτιμα, ιδίως όταν βρίσκονται μέσα σε άθικτα αρχαιολογικά στρώματα.

Στην Αττική, όπως σε πολλές περιοχές της Στερεᾶς καὶ της Πελοποννήσου, με την είσοδο της Νεώτερης Νεολιθικῆς οί αρχές που ακολουθοῦν οί κεραμεις αλλάζουν. Αντίθετα από την εξέλιξη καὶ τῆ βελτίωση που παρατηρήσαμε στις τεχνικές κατασκευές, ἡ κεραμεική δίνει τὴν ἐντύπωση χαμηλότερης ποιότητας καὶ ἄτεχνης κατασκευῆς. Ἡ πραγματικότητα ὅμως είναι διαφορετικῆ καὶ οί λόγοι που ὀδηγοῦν σε αὐτὴ τὴν εικόνα προβάλλουν ἀμέσως μετὰ τὴν πρώτη εξέταση.

Πρῶτα ἀπ' ὅλα, τὰ καθημερινὰ ἀκόσμητα καὶ ἄβαφα σκεύη, αὐτὰ που χρησιμοποιοῦνται γιὰ τὶς κοινές ἀνάγκες τοῦ νοικοκυριοῦ, χάνουν συχνὰ τὸ ἐνιαῖο καστανὸ χρῶμά τους. Στὶς ἐπιφάνειες σχηματίζονται λεκέδες καὶ κηλίδες, ὅπως περίπου κάποτε στὴν Ἀρχαιότερη Νεολιθικῆ [εἰκ. 57]. Τώρα πιά οί διακυμάνσεις τοῦ χρωματισμοῦ δὲν ὀφείλονται σε ἀδυναμία καὶ ἄγνοια τῶν κανόνων ψησίματος, ἀλλὰ σε ἔλλειψη ἐνδιαφέροντος γιὰ τὴν τέλεια ἐμφάνιση σκευῶν σπιτιοῦ καὶ μαγειρείου⁵⁸.

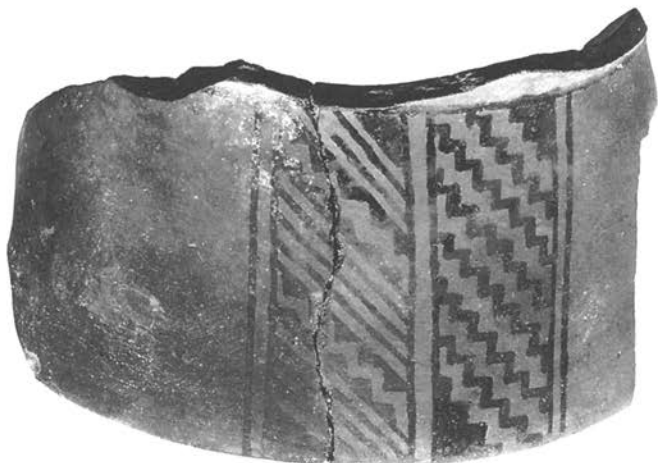
Στὰ ἴδια ἀγγεῖα τὰ τοιχώματα κατασκευάζονται λεπτὰ καὶ σκληρά, ἀλλὰ ὁ πηλὸς εἶναι τραχύτερος καὶ συχνὰ σπογγωτός. Ἀπὸ τὴ μακρὰ ἐμπειρία τους οί κεραμεις ἔχουν πιά ἀντιληφθεῖ ὅτι οί ἄπειρες μικρὲς ὀπές καὶ τὰ λεπτὰ χαλικάκια μέσα στὸν πηλὸ εἶναι κάποτε ἀναγκαῖα, γιὰτὶ βοηθοῦν τὰ σκεύη νὰ ἀντέχουν στὶς ὑψηλές θερμοκρασίες ζωηρῆς πυρᾶς.

Τὰ καλύτερα καὶ διακοσμημένα ἀγγεῖα παρουσιάζουν σε

57. Ύστρακα τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς μὲ οπογγωτὸ πηλὸ καὶ κηλιδωτὴ ἐπιφάνεια.

ολόκληρο τὸν ἑλλαδικὸ χῶρο τοὺς ἴδιους ρυθμούς. Στὴ Στερεὰ καὶ τὴν Πελοπόννησο, ἀκόμα καὶ στὴ Θεσσαλία τὰ πρῶτα χρόνια, ἐπικρατεῖ ἐνιαῖος διακοσμητικὸς τύπος, ποὺ διακρίνεται κυρίως ἀπὸ τὴν ποιότητα τῆς βαφῆς. Ἡ «ἀμαυρόχρωμη» κεραμικὴ⁵⁹, ὅπως σημαίνει τὸ ὄνομά της, ξεχωρίζει γιὰ τὰ ἀμαυρά, θαρπὰ κοσμήματα ποὺ εἶναι ἄτονα καὶ ἄψυχα, χωρὶς στιλπνότητα ἢ τὴν ἐλάχιστη λάμψη [εἰκ. 58]. Καστανὰ ἢ μελανὰ, σχηματίζονται τώρα ὄχι μόνο ἀπὸ συνδυασμούς τῆς

58. Κυλινδρική βάση μεγάλου ἀγγείου με «ἀμαυρόχρωμη» κοσμήματα ἀπὸ τὸ σπήλαιο Πανός.

εύθειας γραμμῆς, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ διάφορες καμπύλες⁶⁰. Τρίγωνα δικτυωτά, κροσσωτά, ζιγκ ζάγκ, ὀριζόντιες ἢ λοξές γραμμές μπορεῖ νὰ ταιριάξουν μὲ πυκνές κυματιστές ἢ ἀνοικτές καμπύλες. Καὶ ἐνῶ τὰ κοσμήματα γίνονται περισσότερα, ἡ ὀργάνωσή τους παρουσιάζεται πειθαρχημένη καὶ τυπική. Τὰ θέματα σχεδιάζονται ὑπολογισμένα καὶ τακτικά ἀπὸ τὸ χεῖλος μέχρι τὴ βάση ἢ ὀριζόντια γύρω στὸ σῶμα καὶ τὸ λαιμό, μέσα σὲ ζῶνες στενές, ποὺ τελικὰ ἀφήνουν ἀκάλυπτο μεγάλο τμήμα τοῦ ἀγγείου [εἰκ. 59].

Ἐκτὸς ἀπὸ τὴν κατασκευὴ καὶ τὴ διακόσμηση, χαρακτηριστικὴ μεταβολὴ ἐπέρχεται καὶ στὰ σχήματα τῶν ἀγγείων⁶¹. Πολλὰ ἀνοικτὰ σκεύη γίνονται ρηχὰ μὲ ἔντονα κυρτὰ τοιχώματα, ἐνῶ ἀντίθετα ἄλλα σχηματίζουν στὸ περίγραμμα κάποια γωνία. Στὰ μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα ποὺ χρησιμεύουν γιὰ τὴ μεταφορὰ ἢ τὴν ἀποθήκευση ὑγρῶν, τοποθετοῦνται πλατιές λαβές, μία, δύο ἢ καὶ τέσσερις καμιά φορά, ποὺ ἀρχίζουν ἀπὸ τὸ χεῖλος καὶ καταλήγουν στὸν ὦμο. Πλατιές ἀλλὰ κοντές εἶναι καὶ οἱ λαβές στὰ ἀνοικτὰ, ρηχὰ ἀγγεῖα, ὅταν καὶ ὅπου ὑπάρχουν.

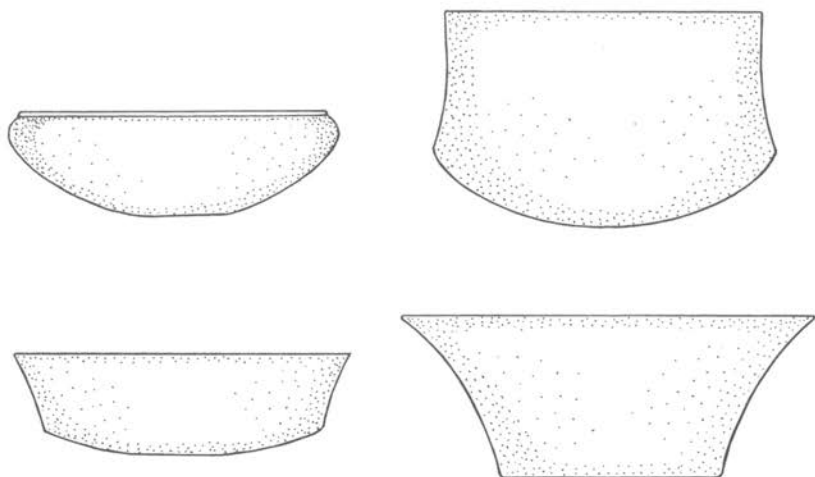
Ὅλα αὐτὰ τὰ τυπικὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς ἀφήνουν νὰ καταλάβουμε ὅτι οἱ ἄνθρωποι στὴν Ἑλλάδα εἶχαν ἀρχίσει νὰ γνωρίζουν τὰ χάλκινα σκεύη ἄλλων χωρῶν. Οἱ γωνίες ποὺ σχηματίζονται μὲ τὴν ἔνωση δύο φύλλων χαλκοῦ ἢ ἡ ἔντονη συνεχῆς καμπύλη ποὺ διαγράφει τὸ λυγισμένο ἔλασμα, καθὼς καὶ οἱ λαβές ποὺ γίνονται πλατιές, σὰν μία ταινία μετάλλου, ἀντιγράφηκαν στὸν πηλό. Ἡ ἐντύπωση ποὺ προκάλεσε τὸ νέο ὑλικὸ μὲ τὴν ἐμφάνισή του στὴν καθημερινὴ ζωὴ πρέπει νὰ ἦταν συγκλονιστικὴ. Τρόπος νὰ τὸ ἀποκτήσουν δὲν ὑπῆρχε ἀκόμα, ἀλλὰ οἱ τεχνίτες προσπάθησαν νὰ ἀποδώσουν μερικὰ χαρακτηριστικὰ του στὰ κεραμικὰ τους σκεύη.

Παρ' ὅλα αὐτά, εἰδικὰ στὴ Νέα Μάκρη βλέπουμε τὸν κόσμο νὰ ἀντιμετωπίζει μὲ συντηρητισμὸ τὴν τεχνολογικὴ ἐπανά-

59. Ἀγγεῖα με «ἀμαυρόχρωμη» διακόσμηση ἀπὸ τὰ ὀπίλαια Κίτσου καὶ Πανός.

σταση, πὺ συντελεῖται στὶς ἡμέρες τοῦ πέρα ἀπὸ τὴν ἄλλη ἀκτὴ τοῦ Αἰγαίου, στὴ Μικρὰ Ἀσία καὶ τὴν Ἀνατολή. Ἡ ποιότητα τῆς κεραμεικῆς πράγματι μεταβάλλεται, ἀλλὰ οἱ διαφορὲς στὰ σχήματα εἶναι περιορισμένες, χωρὶς πολλὲς γωνίες καὶ ἔντονες καμπύλες⁶². Τὰ σκεύη τοῦ νοικοκυριοῦ δὲν ξεχωρίζουν εὐκόλα ἀπὸ τὰ παλαιότερα, ἐνῶ τὰ μεγάλα κλειστὰ ἀγγεῖα διατηροῦν τὸ κοινὸ χρηστικὸ σχῆμά τους, καὶ μάλιστα χωρὶς τὶς καινούργιες πλατιὲς λαβές. Οἱ νεωτερισμοὶ τῆς τέχνης σημειώνονται καθαρότερα στὰ λεπτὰ ἀγγεῖα καὶ ἐφαρμόζονται ἀπὸ μερικοὺς προοδευτικοὺς [εἰκ. 60]. Ἀπὸ τὰ ἐλάχιστα ὄμως εὐρήματα μετὰ νέα ὄψη πὺ ὑπάρχουν στὸν οἰκισμὸ, συμπεραίνουμε ὅτι, μετὰ τὶς πρῶτες δοκιμὲς καὶ ἀπόπειρες μιμήσεως τῶν ξένων προτύπων, οἱ κεραμεῖς συνέχισαν νὰ ἐφαρμόζουν τὴ γνωστὴ τους μέθοδο στὴ διακόσμηση. Ὁ ἀπλὸς καὶ τόσο κοινὸς τρόπος ζωγραφίσεως τοῦ ἀγγείου μετὰ βαφῆ ἐφαρ-

60. Σχήματα λεπτῶν ἀγγείων τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς ἀπὸ τῆ Νέα Μάκρη.

μόσθηκε ἀπὸ πολὺ λίγους καὶ γιὰ κοσμήματα πολὺ ἀπλά, πάντοτε εὐθύγραμμα, ὅπως ὀριζόντιες ἢ λοξές ταινίες, χωρὶς καμπύλες ἢ σύνθετους συνδυασμούς.

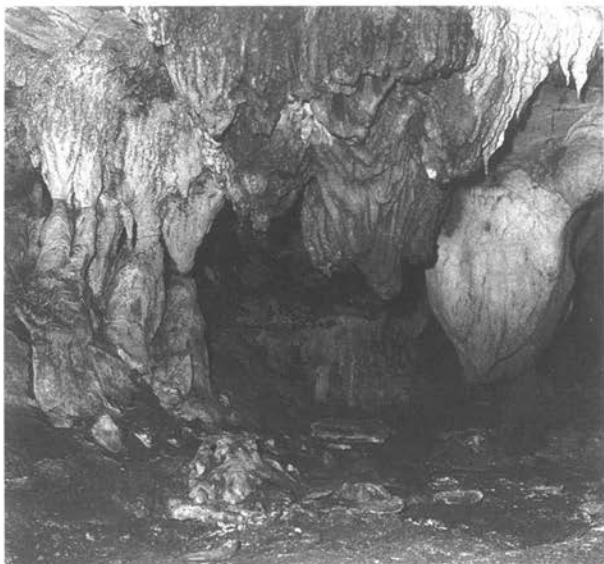
Ἀντίθετα, ἡ τοπικὴ συνήθεια καὶ παράδοση διατηρεῖ μὲ ἐπιμονὴ τὴν ἐγγάρακτη τεχνικὴ, ποὺ εἶναι πολὺ πιὸ δύσκολη στὴν ἐφαρμογὴ, γιὰτὶ ἀπαιτεῖ ἰδιαίτερη προσοχή, ἐξάσκηση καὶ συστηματοποιημένη ἐκτέλεση. Ἄλλὰ καὶ ἐδῶ, σὲ αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν ἐκτέλεση, παρουσιάζονται τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς ἐποχῆς. Ἡ ἐργασία γίνεται ἀμελέστερη, οἱ γραμμὲς χαράσσονται πιὸ ρηχὲς καὶ τὰ ἴδια, γνωστὰ κοσμήματα δὲν ἀποδίδονται μὲ τὴν παλαιὰ καθαρότητα⁶⁵.

Σπήλαια

Αυτή τὴν ἐποχὴν, τὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ, ἀρχίζουν νὰ χρησιμοποιοῦνται στὴν Ἀττικὴ καὶ σὲ πολλὰ μέρη τῆς Ἑλλάδος μερικὰ σπήλαια. Ὅπως εἶδαμε, οἱ πρῶτοι μόνιμοι κάτοικοι κτίζουν ἐξ ἀρχῆς οἰκισμοὺς ὑπαίθριους σὲ θέσεις ἐπιλεγμένες καί, παρὰ τὰ ἐλάχιστα τεχνικὰ μέσα, ἀποφεύγουν συστηματικὰ νὰ ἐγκατασταθοῦν μέσα στὰ ἔτοιμα καταλύματα. Ὁ κόπος, ἡ ἐργασία καὶ ὁ χρόνος ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ στηθεῖ μία καλύβα ἀπὸ δέντρα, κλαδιὰ ἢ λάσπη, μὲ μοναδικὰ ἐργαλεῖα τῆς πέτρας, δὲν μετράει γιὰ τοὺς ἀνθρώπους τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς. Πρωταρχικὴ ἐπιδίωξη εἶναι ἡ ἀτομικὴ ἐπιβίωση μὲ τὴν ἀντιμετώπιση τῶν κινδύνων ποὺ προβάλλει συνεχῶς ἡ φύση.

Ὅλα τὰ σπήλαια εἶναι γενικὰ σκοτεινά, ὑγρὰ καὶ ψυχρά, εἶναι συχνὰ ἀπέραντα, μὲ ψηλὴ ὀροφὴ καὶ δάπεδο ἀνώμαλο. Διάφορα φυσικὰ ἐμπόδια, ὅπως ἔντονες κλίσεις, πεσμένοι βράχοι καὶ νερά, περιορίζουν ἐξαιρετικὰ τὸ χῶρο ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὸν ἄνθρωπο. Τὸ ἀχανὲς ἐσωτερικὸ καταλήγει στενάχωρο γιὰ ἐγκατάσταση, προκαλεῖ δυσκολίες στὴ μετακίνηση, εἶναι ἄβολο στὴν καθημερινὴ ζωὴ καὶ συχνὰ ἀδύνατο νὰ θερμανθεῖ, ἰδίως τὸ χειμῶνα. Καμιά φορὰ τὸ νερὸ βρίσκεται τόσο μακριά, ποὺ δὲν μπορεῖ νὰ καλύψει τῆς βασικῆς ἀνάγκης μιᾶς ἐγκαταστάσεως. Ἀκόμα πρέπει νὰ ὑπολογίσουμε ὅτι τὰ σπήλαια συνήθως δὲν σχηματίζονται στὴν πεδιάδα, ὅπου ἡ πρόσβαση εἶναι ὀμαλή, ἀλλὰ κρύβονται σὲ ψηλοὺς λόφους καὶ ὄρεινὲς περιοχές.

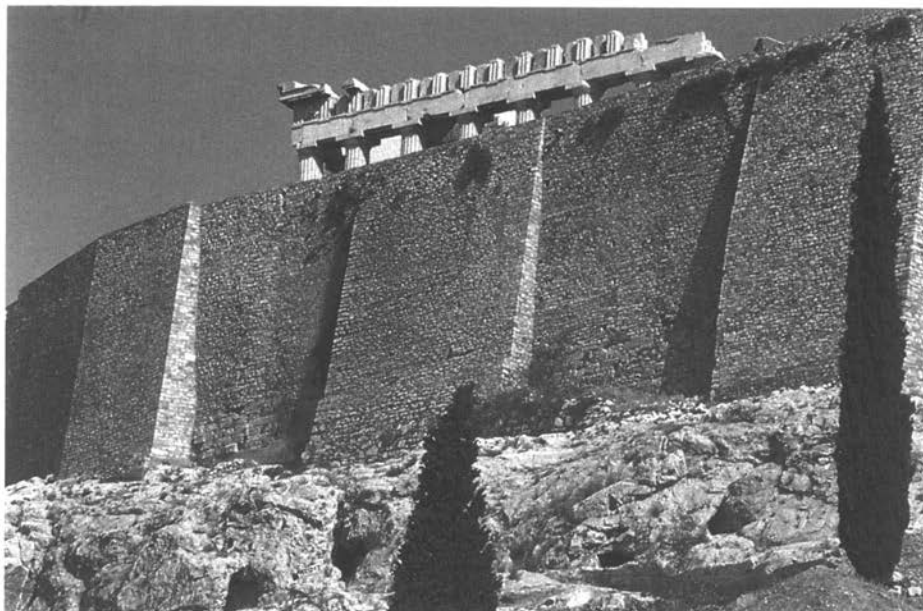
Ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ γνωρίζουμε δύο μεγάλα σπήλαια στὸν Μαραθῶνα [εἰκ. 61-62] καὶ στὸ Λαύριο, ἐνῶ ἄλλο ἓνα ἐρευνηθῆκε πρόσφατα στὴ Ριζούπολη⁶⁴. Δύο τρία ἀκόμα στὰ Μεσόγεια διέσωσαν ἐλάχιστα ἕως ἀβέβαια ἶχνη καί, τέλος, στὴν Ἀθήνα δύο μικρὲς κοιλότητες στὴ νότια πλευρὰ τοῦ βράχου

61. Έσωτερικό του σπηλαίου Πανός στον Μαραθώνα.

62. Ανασκαφή επιχώσεως μέσα στο σπήλαιο Πανός. Αποκάλυψη του αγγείου της εικ. 59.

63. Ἡ εἴσοδος τῶν σπηλαίων στὴ νότια κλιτὴ τοῦ βράχου τῆς Ἀκροπόλεως.

τῆς Ἀκροπόλεως, ψηλὰ ἐπάνω ἀπὸ τὸ θέατρο τοῦ Διονύσου [εἰκ. 63], πρέπει νὰ εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ⁶⁵.

Τὸ σπήλαιο τοῦ Μαραθῶνος ἢ τῆς Οἰνός ἐῖναι περισσότερο γνωστὸ ὡς σπήλαιο τοῦ Πανός⁶⁶, ἐπειδὴ στοὺς κλασικοὺς χρόνους ἐγίνε τόπος λατρείας τοῦ ἰδιόμορφου θεοῦ. Τὸ ἄλλο, ψηλὰ στὸ βουνό, στὴν Καμάριζα, ἐπάνω ἀπὸ τὸ Λαύριο, ἔχει τὸ ὄνομα τοῦ λήσταρχου Κίτσου, ποὺ εἶχε κάποτε μετατρέψει τὴ σπηλιὰ σὲ κρησφύγετο⁶⁷. Μέσα ἀπὸ τὶς παχιές ἐπιχώσεις ἢ ἀνασκαφὴ ἀποκάλυψε διάφορα εὐρήματα, ποὺ μποροῦν νὰ δώσουν μερικὲς πληροφορίες γιὰ τὴ χρῆση καὶ τὸ χαρακτῆρα τῆς ἐγκαταστάσεως. Ὅπως θὰ περίμενε κανεὶς, τὰ περισσότερα κομμάτια τῆς κεραμικῆς ἀνῆκαν σὲ ἄγγεια χο-ντρά καὶ τραχιά.

64. Ἄγγειο γεμάτο μὲ χάντρες, ὅπως βρέθηκε σκεπασμένο στὸ σπήλαιο Πανός τοῦ Μαραθῶνος.

Ἐπὶ πλέον ὅμως καὶ στὰ δύο σπήλαια βρέθηκαν ἀρκετά, σπασμένα ἢ ἀκέραια ἀγγεῖα, διακοσμημένα σύμφωνα μὲ τὸν ἀμαυρόχρωμο ρυθμὸ τῆς ἐποχῆς. Ἄλλα εὐρήματα ἦταν τὰ ἐργαλεῖα γιὰ χοντρές καὶ λεπτές δουλειές, μικρὰ κοσμήματα, ἀκόμα καὶ ἓνα ὀλόκληρο περιδέρατο μὲ ἑκατοντάδες χάντρες, καλὰ κρυμμένο μέσα σὲ σκεπασμένο πῆλινο ἀγγεῖο στὸν Μαραθῶνα [εἰκ. 64].

Γιὰ νὰ καταλάβουμε καλύτερα πῶς χρησιμοποιοῦσαν τότε τὰ σπλάια, πρέπει νὰ ἐξετάσουμε τὸ ἰδιαίτερο φυσικὸ περιβάλλον τους. Στὸν Μαραθῶνα ἡ πηγὴ ἀπέχει γύρω στὰ 500 μ. καὶ ὅλη ἡ περιοχὴ, μαζί μὲ τὸ ἥπιο κλίμα καὶ τὸ πλούσιο χῶμα, εἶναι γνωστὴ γιὰ τὰ χωράφια της [εἰκ. 65]. Ἀπὸ τὰ εὐρήματα βλέπουμε ὅτι οἱ λίγοι κάτοικοι τοῦ σπηλαίου, μᾶλλον γεωργοί, διατηροῦσαν δεσμούς καὶ σχέσεις μὲ τοὺς γύρω οἰκισμοὺς καὶ οἱ συνθῆκες ἐπέτρεψαν νὰ ζοῦν ἐκεῖ μέσα ὅλο τὸ χρόνο.

65. Ἡ πεδιάδα τοῦ Μαραθῶνος, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὸ ὕψος τοῦ σπηλαίου Πανός.

Στὸ Λαύριο ὄμως ἡ κατάσταση εἶναι διαφορετική. Πρῶτα ἀπ' ὅλα τὰ μονοπάτια ποὺ ὀδηγοῦν ἐκεῖ πάνω εἶναι ἀπότομα, ἀνηφορικά. Ὑστερα, κοντὰ στὸ σπήλαιο δὲν ὑπάρχουν οὔτε χωράφια οὔτε πόσιμο, καθαρὸ νερό, ἀλλὰ μόνο καλὴ βοσκή. Στὸ ἐσωτερικὸ στάζει συνήθως νερὸ καί, τὶς βροχερὲς μέρες τοῦ χειμῶνα ιδίως, ἡ προστασία ποὺ προσέφερε ἦταν πολὺ περιορισμένη. Τὰ εὐρήματα ὄμως καὶ πάλι φανερώνουν ὅτι παρὰ τὰ φυσικὰ μειονεκτήματα, τὸ σπήλαιο δὲν ἦταν ἀπλῶς τόπος συχνῆς διελεύσεως μερικῶν ομάδων. Ἐκεῖ μέσα ὑπῆρχε ἀσφαλῶς ὀργανωμένη ἐγκατάσταση, ἴσως βοσκῶν καὶ κυνηγῶν, ποὺ κατοικοῦσαν στριμωγμένοι στὸ μπροστινὸ τμήμα ἀρκετοὺς μῆνες τὸ χρόνο, ἀλλὰ ὄχι τὸ χειμῶνα.

Ὅσο γιὰ τὰ μικρὰ σπήλαια ἐπάνω ἀπὸ τὸν οἰκισμό τῶν Ἀθηνῶν εἶναι περίπου αὐτονόητο ὅτι μποροῦσαν νὰ χρησιμοποιηθοῦν μὲ διάφορους τρόπους σὲ βοηθητικὲς ἐργασίες, ὅπως ἀποθήκες, ἐργαστήρια, στάβλοι κ.ἄ.

Ἔτσι φθάνουμε στὸ συμπέρασμα ὅτι τὰ σπήλαια τῆς Ἀττικῆς δὲν στέγασαν νομάδες σὲ ὥρες ἀνάγκης, ἀνέχειας καὶ μετακινήσεως, ἀλλὰ ἀποτελοῦσαν συμπληρωματικὴ ἐγκατάσταση γιὰ ομάδες ποὺ διατηροῦσαν ἐπαφὴ καὶ σύνδεσμο μὲ τοὺς κατοίκους ὀργανωμένων πεδινῶν οἰκισμῶν⁶⁸.

Μὲ δυὸ λόγια ἡ ζωὴ στὰ σπήλαια δὲν δείχνει φτώχεια, παρακμὴ καὶ ὀπισθοδρόμηση, ἀλλὰ ἀνάπτυξη δραστηριότητας μὲ τὴ μετακίνηση μερικῶν ἐργασιῶν πέρα καὶ ἔξω ἀπὸ τοὺς οἰκισμούς.

ΥΠΟΝΕΟΛΙΘΙΚΗ

Ἡ Ὑπονεολιθική, Λιθοχαλική, Τελική Νεολιθική ἢ Νεολιθική II, ὅπως μπορεῖ νὰ ὀνομάζεται ἡ τελευταία ἐποχὴ τοῦ Λίθου, βρῖσκει τὴν Ἀττικὴ μὲ ἀρκετοὺς οἰκισμοὺς, κτισμένους σὲ διάφορες τοποθεσίες, μεσόγειες καὶ παραθαλάσσιες. Ὁ νεολιθικὸς κόσμος φθάνει πιά στὸ τέλος του, ἀλλὰ ἡ ζωὴ στοὺς οἰκισμοὺς δὲν παρακμάζει.

Ἡ ἐπαναστατικὴ ἀνακάλυψη τοῦ μετάλλου, ποῦ ἔχει πρὸ πολλοῦ βρεῖ τὴν ἐφαρμογὴ της στὴν Ἀνατολή, ἀρχίζει τώρα νὰ ἐνδιαφέρει ἔντονα τοὺς κατοίκους τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος, ἂν καὶ ἐδῶ ζοῦν ἀκόμα χωρὶς χάλκινα σκεύη.

Ἐξω ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου, δημιουργεῖται ζωερὴ κίνηση, οἱ διάφορες ὀμάδες ταξιδεύουν συχνά, τὰ ἐμπορεύματα ἀλλάζουν χέρια καὶ αὐτὰ ποῦ ἀπέμειναν σὲ ἐμᾶς, τὰ πάλινα σκεύη, μιμοῦνται ὅλο καὶ περισσότερο τὴν ὄψη τῶν χαλκίνων.

Παρὰ τὶς μετακινήσεις, σχεδὸν ὅλοι οἱ παλαιοὶ οἰκισμοὶ συγκρατοῦν τοὺς κατοίκους τους καὶ ἐπὶ πλέον παρουσιάζονται νέοι [εἰκ. 1].

Οἰκισμοὶ

Οἱ δρόμοι, μέσα ἀπὸ τὴν πεδιάδα καὶ δίπλα σὲ ρεματιές, γνωστοὶ ἀπὸ τὴν προηγούμενη ἐποχὴ, εἶναι τώρα ἀκόμα πρὸ χρήσιμοι. Ἀκολουθώντας τὴν κοίτη τοῦ Κηφισοῦ, μιὰ ὀμάδα στράφηκε στὰ δυτικὰ καὶ ἐγκαταστάθηκε στὴν Παλαιὰ Κοκκινιά, κοντὰ στὰ ὄρια μὲ τὸν Ρέντη. Ἄλλοι προχώρησαν μέχρι τὴν Ἀκαδημία Πλάτωνος, ξεχώρισαν ἓνα χαμηλὸ ὑψωμα στὴν ὄχθη τοῦ ποταμοῦ καὶ ἐκεῖ ἱδρυσαν οἰκισμό, ποῦ συνέχισε νὰ κατοικεῖται μετὰ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες, μέχρι τὴ Μεσοελλαδικὴ ἐποχὴ⁶⁹.

Στην Αθήνα ο αρχικός οικισμός προφανώς επεκτάθηκε, αλλά τα σπίτια της εποχής έχουν τελειώς εξαφανισθεί. Μετά τον έντονο οικοδομικό όργασμο και τη συνεχή χρήση του χώρου, ιδίως στη νότια κλιτύ, κατά τους αρχαίους και τους μεσαιωνικούς χρόνους, όλα τα κτίσματα καταστράφηκαν. Δυτικά όμως, στη ρίζα του βράχου, εκεί όπου στην κλασική εποχή κτίσθηκε η ονομαστή πηγή Κλεφύδρα, βρέθηκαν 21 πηγάδια της "Υστατης Νεολιθικής εποχής"⁷⁰. Με τα λίθινα και ξύλινα σκαπτικά εργαλεία, το βάθος τους μπορούσε να φθάσει το πολύ μέχρι το βράχο, στα 5 ή και 7 μ. Ο αγώνας για το λιγότερο νερό τους αναγκάζει άμα στερεύει το ένα να ανοίξουν άμεσως άλλο. Πάντως, έτσι και αλλιώς, τα πηγάδια είναι πολλά και αφήνουν να καταλάβουμε ότι γύρω στην Ακρόπολη υπήρχε οργανωμένη εγκατάσταση με αρκετό πληθυσμό.

Από άλλες θέσεις της Αττικής, Κάτω Σούλι, Πλάσι, Θορικό κτλ.⁷¹, γνωρίζουμε μόνο λίγη κεραμική με ύπνεολιθικά χαρακτηριστικά, και αυτή ήταν πάντα σκόρπια, ανακατεμένη με νεώτερα αντικείμενα και χωρίς κτίσματα. Περισσότερη διατηρήθηκε μέσα στα δύο σπήλαια, Πανός και Κίτσου, που μαρτυρεί τη στενή σχέση των κατοίκων τους με τους ανθρώπους της πεδιάδας.

Απείραχτα κατάλοιπα οικισμού βρέθηκαν πάλι μόνο στη Νέα Μάκρη και σκέπαζαν τα στρώματα της παλαιάς γνωστής εγκαταστάσεως. Οί κάτοικοι πλέκουν τις καλύβες τους στο ίδιο ακριβώς σημείο που είχαν επιλέξει για το σκοπό αυτό και οί πρόγονοί τους, εκατοντάδες χρόνια πριν, αλλά τώρα η τεχνολογία κατασκευής διαφέρει. Οί καλύβες έχουν δάπεδο όριζόντιο, στην ίδια στάθμη με το χώρο γύρω τους, συνεπώς το έξωτερικό αυλάκι δεν χρειάζεται και καταργείται⁷². Τα πλεκτά τοιχώματα αλείφονται έσωτερικά ή έξωτερικά με λάσπη, αλλά ή αναμμένη φωτιά μέσα θεωρείται επικίνδυνη και ή έστιά τοποθετείται στο ύπαιθρο. Η θύρα ανοίγεται κάποτε

στη μακρά πλευρά και αφήνει τὸν ἀέρα και περισσότερο φῶς νὰ περνάει παντοῦ. Στὶς μικρότερες καλύβες ἢ στέγη ἀκολουθεῖ τὸ ἔλλειπτικὸ περίγραμμα τοῦ δαπέδου και ὁ ἀκτινωτὸς σκελετὸς τῆς στηρίζεται σὲ κεντρικὸ πάσσαλο [εἰκ. 66]. Οἱ μεγαλύτερες φαίνεται νὰ ἦταν περίπου ὀρθογώνιες μὲ δίριχτη στέγη, στηριγμένη στὶς πλευρές ἀλλὰ και στὸν ἄξονα σὲ μιὰ σειρά πασσάλων [εἰκ. 67].

Ἄλλα σπιτία ἦταν κτιστὰ ἀπὸ πέτρες και πλίθρες, τὸ σχῆμα τους ὁμως χάθηκε μὲ τὴν καλλιέργεια τοῦ χωραφιοῦ, καθὼς τὸ

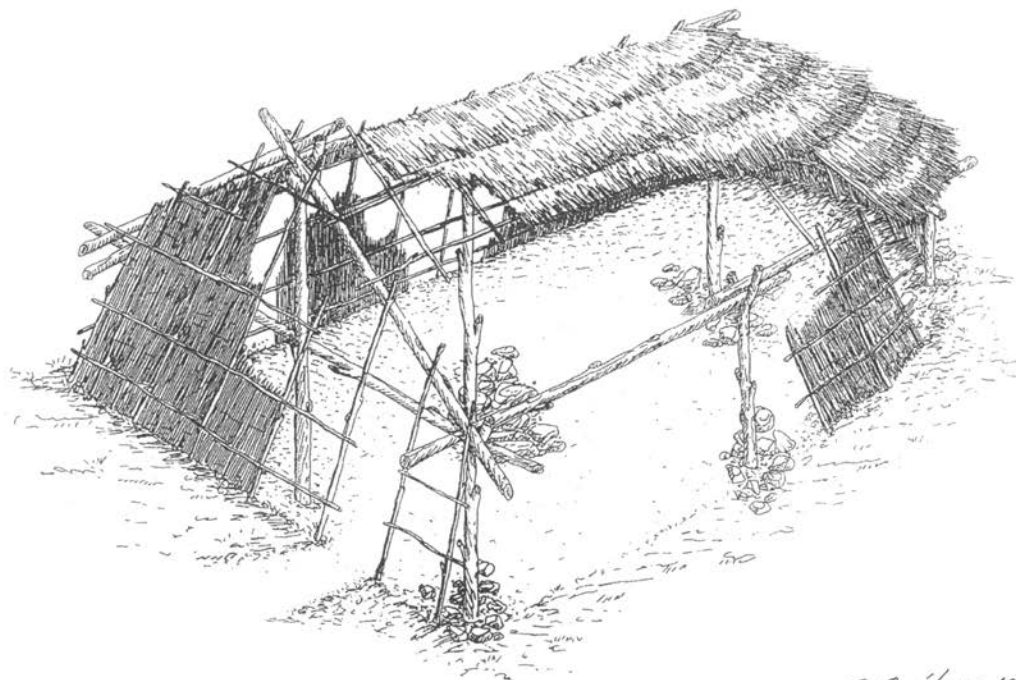

Ε. Ο. Σίμωνις '97.

66. Ἀναπαράσταση ἔλλειπτικῆς καλύβας τῆς Νέας Μάκρης μὲ εἴσοδο στὴ μακρὰ πλευρά.

επίπεδο του οικισμού είχε ανυψωθεί σημαντικά και τὰ ἐρείπια βρίσκονταν λίγα ἑκατοστὰ κάτω ἀπὸ τὴ σημερινὴ ἐπιφάνεια.

Τελικά, μετὰ ἀπὸ δύο χιλιάδες χρόνια ὁ οικισμὸς αὐτὸς ἐγκαταλείπεται στὴν ἀρχὴ τῆς Ὑπονεολιθικῆς ἐποχῆς, χωρὶς νὰ περάσει ἀπὸ αἰσθητὴ παρακμῆ. Τὸ μόνον σημάδι πὺ φαίνεται νὰ ἔφερε τὴν καταστροφὴ εἶναι τὸ παχὺ στρῶμα λάσπης πὺ κάλυψε ὅλο τὸ χῶρο, μία ἢ περισσότερες φορές, μετὰ ἀπὸ τρομερὲς κακοκαιρίες⁷³.

67. Ἀναπαράσταση καλύβας στὴ Νέα Μάκρη μὲ στήριξη τῆς στέγης σὲ ἀξονικὴ σειρὰ πασσάλων.

Ἐκτὸς ἀπὸ τῆ Νέα Μάκρη, τὰ τελευταῖα χρόνια μερικές ὠστικές ἀνασκαφές ἔχουν προσθέσει σημαντικές μαρτυρίες γιὰ τὴν Τελικὴ Νεολιθική⁷⁴. Στὸ Τσέπι Μαραθῶνος, πολὺ κοντὰ στὸ μεγάλο πρωτοελλαδικὸ νεκροταφεῖο⁷⁵ καὶ στὴ Λούτσα, 500 μέτρα μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, βρέθηκαν κεραμεικὰ καὶ τοῖχοι, ποὺ δὲν ἐξακριβώθηκε ἡ χρῆση τους. Οἱ ἐργασίες γιὰ τὴν κατασκευὴ τοῦ νέου ἀεροδρομίου τῶν Σπάτων ἀποκάλυψαν στὴν κορυφὴ τοῦ ψηλοῦ λόφου Ζάγανι σειρά οἰκημάτων, ἀποθῆκες καὶ ἄριστα διατηρημένο τεῖχος, πάχους 3 μ., ποὺ ἀνήκει στὴν Ὑπονεολιθικὴ ἢ Πρωτοχαλικὴ περίοδο. Στὴ θέση Κιάφα Θίτι, σὲ ἓνα λόφο ποὺ ἐλέγχει τὸ δρόμο ἀπὸ τὰ Μεσόγεια πρὸς τὴ Βάρκιζα, ἀνασκάφηκε ὄχι μόνον στρώμα μὲ κεραμεικὰ καὶ λοιπὰ κινητὰ ἀντικείμενα, ἀλλὰ καὶ τμημα ἀπὸ παχὺ ὀχυρωματικὸ τεῖχος ποὺ φαίνεται νὰ ἀνήκει σὲ αὐτὴ τὴν ἐποχή⁷⁶. Στὴ δυτικὴ πλευρὰ τοῦ Ὑμηττοῦ, 1,5 χλμ. μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα, ἓνα χαμηλὸ ὕψωμα στὴ θέση Κοντοπήγαδο Τραχῶνων, κομμένο σήμερα ἀπὸ τὴ διάνοιξη τῶν λεωφόρων Βουλιαγμένης καὶ Γούναρη, ἄρχισε νὰ κατοικεῖται στὰ τελευταῖα νεολιθικὰ χρόνια ἀπὸ ὀμάδα ποὺ πρέπει νὰ εἶχε σχέση μὲ τὴν κατεργασία καὶ τὴ διακίνηση τοῦ ὀφριανοῦ⁷⁷.

Ἀπὸ ἄλλες θέσεις τὰ εὐρήματα εἶναι ἀκόμα πὼ λίγα. Ἔτσι, γιὰ νὰ ἀποκτήσουμε κάποια εἰκόνα γύρω ἀπὸ τὴν ἔκταση, τὸ χαρακτῆρα καὶ τὴ σημασία τῶν οἰκισμῶν ποὺ ἔχουν χαθεῖ, στηριζόμεστε στὴ μορφή τοῦ τόπου καὶ στὶς δυνατότητες ποὺ παρέχει τὸ φυσικὸ περιβάλλον στὸν ἄνθρωπο. Ἰδιαιτέρη περίπτωση εἶναι ὁ Θορικὸς στὸ Λαύριο⁷⁸. Ἀπὸ τοὺς δίδυμους κωνικοὺς λόφους κατοικήθηκε αὐτὸς ποὺ φθάνει μέχρι τὴ θάλασσα καὶ βλέπει σὲ δύο προστατευμένους ὄρμισκους [εἰκ. 68]. Ἡ θέση ἦταν κατάλληλη γιὰ ἐμπόρους καὶ ναυτικούς, ποὺ θὰ ταξίδευαν συχνὰ καὶ μπορούσαν νὰ σύρουν τὰ πλοῖά τους ἀνάλογα μὲ τὸν καιρὸ, πότε στὸ ἓνα καὶ πότε στὸ ἄλλο λιμάνι.

Ἐπιπλέον ὄμως ἡ ἴδια ἡ γῆ ἔκλεινε μέσα της τὸν πλοῦτο τῆς ἐποχῆς.

Ὅπως διαπιστώθηκε πρόσφατα, ἐπάνω στὸ λόφο, μέσα στὸ βράχο, ὑπῆρχαν φλέβες μὲ μόλυβδο καὶ ἄργυρο⁷⁹, περίπου ἔτοιμο, σὲ κατάσταση μετάλλου, πού εἶχε ἀφαιρεθεῖ στὴν Πρωτοελλαδική ἐποχή. Εἶναι λοιπὸν πιθανὸ κάτι παρόμοιο νὰ εἶχαν βρεῖ σὲ ἄλλο σημεῖο οἱ κάτοικοι τῆς Τελικῆς Νεολιθικῆς. Ἡ λίγη κεραμικὴ τῆς θέσεως αὐτῆς εἶναι καλῆς ποιότητος καὶ εἶχε διακοσμηθεῖ μὲ σχέδια γραμμικά, ἀσύμμετρα, τριμμένα ἐπάνω στὴν ἐπιφάνεια τῶν ἀγγείων⁸⁰.

68. Ὁ λόφος τοῦ Θορικοῦ μὲ τὰ δύο φυσικὰ λιμάνια ἀριστερὰ καὶ δεξιὰ.

Κεραμεική

Άτυπα και περίπου τυχαία σχεδιασμένα κοσμήματα είναι ο νέος, μοντέρνος ρυθμός, που επικράτησε σε όλο το Αιγαίο [εικ. 69]. Από την Τρωάδα και τη Λήμνο μέχρι τα Δωδεκάνησα και από τις ανατολικές ακτές της Πελοποννήσου μέχρι τα παράλια της Μικρᾶς Ἀσίας ή λεπτότεχνη, πολυτελής κεραμεική διακοσμείται με ασύντακτα σχέδια. Τα καλά αγγεία γίνονται μονόχρωμα, όχι πιά καστανά στο χρώμα του πηλού, αλλά σε βαθύ ζεστό έρυθρό, στο χρώμα του χαλκού, ή σκούρα φαιά μέχρι μελανωπά, σαν όξειδωμένα⁸¹.

Η έπιφάνεια λειαινεται και τρίβεται έντονα με κάποιο βότσαλο ή κόκαλο, μέχρι να γίνει τόσο στιλπνή, ώστε να λάμπει. Όταν τα αγγεία αυτά έχουν διακόσμηση, τότε είναι τριμμένες μόνο οι γραμμές των σχεδίων ή αντίθετα τρίβεται το βάθος, αφήνοντας θαμπά τα σημεία που διαγράφουν τη διακόσμηση. Τα κοσμήματα αποτελούνται από ομάδες παράλληλων γραμμών που δεν διαγράφουν συγκεκριμένα και τυπικά γεωμετρικά σχήματα, αλλά φέρονται προς διάφορες κατευθύνσεις, καλύπτουν μέσα και έξω μεγάλο μέρος του αγγείου και συνήθως ή μία ομάδα διακόπτει την άλλη. Τα σχέδια των κοσμημάτων φαίνονται πράγματι περίεργα και στην αρχή δεν εξηγείται πώς άλλαξαν και γιατί διαφέρουν τόσο πολύ από τα παλαιότερα, τα οργανωμένα και τακτικά βαρμένα γεωμετρικά σχήματα. Η μίμηση όμως του χαλκού αναζητείται παντού και είναι πολύ πιθανό με τις ευθείες, προς κάθε κατεύθυνση σχηματισμένες, γραμμές να αποδίδεται ή έντύπωση της λάμψης του μετάλλου που άλλαζε σημείο ανάλογα με το φως και τη στάση του θεατή.

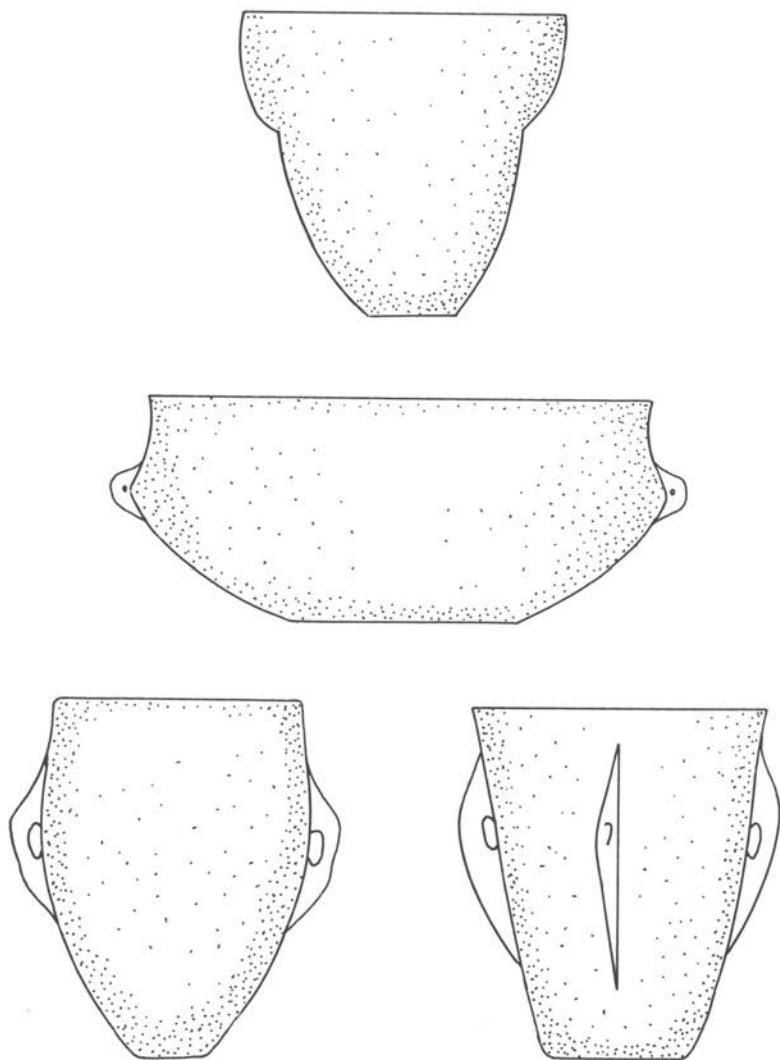
Μέσα στο γενικό κανόνα ως εξαίρεση φαίνονται μερικά αγγεία των Ἀθηνών και του Μαραθώνος με σχέδια όχι τριμμένα, αλλά βαρμένα λευκά⁸², στον ίδιο ρυθμό και αυτά, ασύντα-

κτα και άτυπα. Στη Νέα Μάκρη τα νέα άτυπα θέματα αντιγράφονται από λίγους μόνο τεχνίτες, που εφαρμόζουν και γι' αυτά τη γνωστή εγχάρακτη τεχνική, ενώ οι πολλοί στο σύντομο διάστημα που επιβιώνει ακόμα ο οικισμός παραμένουν πεισματικά πιστοί στα παραδοσιακά θέματα των τεθλασμένων και των ρόμβων [εικ. 49].

Την έπρροή του χαλκού παρατηρούμε και στη διαμόρφωση των σχημάτων [εικ. 70]. Τα άγγεϊα έχουν περιγράμματα κω-

69. Άτυπα, ασύμμετρα σχέδια κεραμεικῆς τῆς Ὑπονεολιθικῆς.

70. Σχήματα αγγείων της Ύπνεολιθικής από το σπήλαιο Κίτσου.

νικά, συχνά με κάποια γωνία στα τοιχώματα, που αντιγράφει τὸ τσάκισμα τοῦ μετάλλου. Οἱ βάσεις εἶναι ἐπίπεδες, οἱ λαβές σὲ πολυτελῆ καὶ σὲ τραχιὰ ἀγγεῖα γίνονται πλατιές, ὅπως ἡ ταινία τοῦ χαλκοῦ, ἢ εἶναι χωρισμένες στὰ δύο σὰν διχάλες⁸³. Διάφορα ἐπιθήματα καὶ νευρώσεις στὸ σῶμα τῶν ἀγγείων μιμοῦνται τὴ συγκόλληση μετάλλου καὶ οἱ μικροὶ κυκλικοὶ δίσκοι ἐπάνω στὶς λαβές μοιάζουν μὲ κεφαλές καρφιῶν [εἰκ. 71].

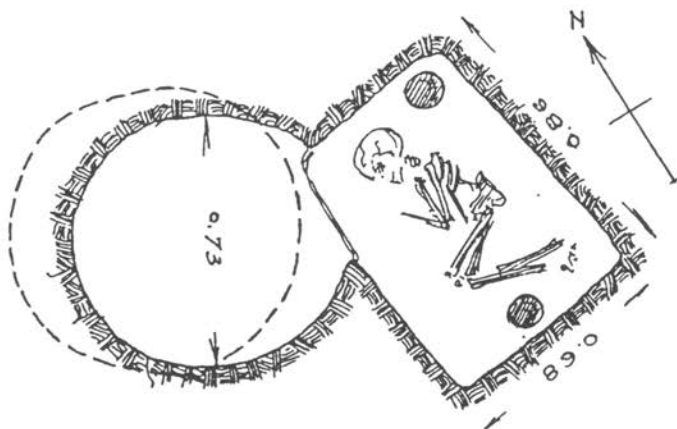

71. Λαβές χονδρῶν ἀγγείων τῆς Ὑπονεολιθικῆς ἀπὸ τὸ σπήλαιο Πανός.

ΕΘΙΜΑ ΤΑΦΗΣ

Τὰ ἔθιμα ταφῆς κάθε λαοῦ καὶ φυλῆς προβάλλουν τὴ στάση τοῦ ἀνθρώπου ἀπέναντι στὸ θάνατο, μαρτυροῦν τὶς ἀντιλήψεις του γιὰ τὴν τύχη τοῦ νεκροῦ καὶ ἀποτελοῦν σημαντικό κεφάλαιο τοῦ πνευματικοῦ του κόσμου. Πολλὰ ἀπὸ αὐτὰ τὰ ἔθιμα ἔχουν ἀρχικὰ ὑπαγορευθεῖ ἀπὸ λόγους φυσικοῦς ποὺ ἐπιβάλλει τὸ περιβάλλον, μερικὲς δοξασίες ἔχουν ἀναπτυχθεῖ ἀνάλογα μὲ τὰ μέσα ποὺ ὑπάρχουν σὲ κάθε περιοχὴ καὶ τελικὰ ἢ συγκεκριμένη τελετουργία διαμορφώνεται ἀπὸ τὴν ἐπανάληψη τῆς κοινῆς πρακτικῆς.

Σὲ ὅλη τὴν Ἑλλάδα, στὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ καὶ παλαιότερα, οἱ νεκροὶ θάβονται στὴ γῆ. Λίγες, ἐλάχιστες φορὲς ἔχουν δια-

72. Φρεατοειδῆς τάφος στὴ ἀρχαία Ἀγορὰ τῆς Ἀθῆνας (σχέδιο Ἰ. Τραυλοῦ).

πιστωθεῖ καύσεις, ἀλλὰ αὐτὲς ἔγιναν στὴ Θεσσαλία καὶ ἴσως μερικὲς στὴν Πελοπόννησο⁸⁴. Στὴν Ἀττικὴ βρέθηκαν μέχρι τώρα μόνο δύο ταφές στὴ θέση τους, καὶ οἱ δύο τῆς Ὑπονεολιθικῆς ἢ Τελικῆς Νεολιθικῆς, ἢ μία στὸ σπήλαιο Πανὸς τοῦ Μαραθῶνος καὶ ἡ ἄλλη στὴν ἀρχαία Ἀγορὰ τῶν Ἀθηνῶν⁸⁵. Σὲ αὐτὸ τὸ σημεῖο σώθηκαν ἀκόμα λίγα ἀνθρώπινα ὄσα μέσα σὲ πηγάδια, ἀνακατεμένα μὲ κεραμεικὴ, πέτρες καὶ ἄλλα ὑλικά. Ἐπίσης, στὸ σπήλαιο Κίτσου ξεχώρισαν διάφορα κομμάτια ἀπὸ ὄσα ἐνηλίκων καὶ παιδιῶν, ποὺ ἀνῆκαν σὲ 18 νεκρούς, ἀλλὰ δὲν βρέθηκε κανένα κρανίο⁸⁶.

Ἡ ταφὴ τοῦ Μαραθῶνος ἔγινε μὲ τὸν ἀπλούστερο τρόπο. Σὲ μία γωνία τοῦ σπηλαίου κοντὰ στὸ στόμιο, μέσα στὰ μαλακὰ ἀπὸ τὴν ὑγρασία χώματα, σχηματίσθηκε ὁ λάκκος τοῦ νεκροῦ. Ἀντίθετα, ἡ περίπτωση τῆς Ἀγορᾶς εἶναι ἐντελῶς ἰδιότυπη. Πίσω ἀπὸ τὸ κτήριο τοῦ Μπρώου, στὴ ρίζα τοῦ Ἀγοραίου Κολωνοῦ, σκάφηκε κυκλικὸ ὄρυγμα βάθους 3 μ., καὶ κάτω, δίπλα στὸν πυθμένα του, ἀνοίχθηκε μικρὸς ὀρθογώνιος λάκκος γιὰ τὴν ταφὴ τοῦ νεκροῦ [εἰκ. 72]. Ἡ εἴσοδος σὲ σχῆμα κάθετου ὀρύγματος εἶναι μοναδικὴ καὶ θὰ μπορούσε νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς ἀποτυχημένη ἀπόπειρα κατασκευῆς πηγαδιοῦ. Τότε ὅμως γιατί ἡ ταφὴ δὲν ἔγινε στὸν πυθμένα του, ἀλλὰ ἔσκαφαν ἐπιπλέον ἄλλο, ἰδιαίτερο χῶρο γιὰ τὸ νεκρό; Ἡ περίπτωση εἶναι ἐθιμικὰ πρωτοφανὴς καὶ πρακτικὰ ἀνεξήγητη.

Μὲ αὐτὰ τὰ ἐλάχιστα καὶ ἰδιότυπα εὐρήματα δὲν εἶναι καθόλου εὐκόλο νὰ διαπιστώσουμε καὶ νὰ περιγράψουμε μὲ ποῖο συγκεκριμένο τρόπο καὶ μὲ ποιά τελετουργία ἢ τυπικὸ ἀποχωρίζονταν οἱ νεολιθικοὶ ἄνθρωποι τῆς Ἀττικῆς τοὺς νεκρούς τους. Ἀπὸ τὴν ἔλλειψη ὅμως σχετικῶν εὐρημάτων μπορούμε νὰ συμπεράνουμε ὅτι σὲ ὅλο αὐτὸ τὸ διάστημα δὲν ὑπάρχουν νεκροταφεῖα οὔτε κάποιος ὀρισμένος χῶρος μέσα στὸν οἰκισμὸ γιὰ τοὺς νεκρούς⁸⁷. Σὲ κάθε περίπτωση οἱ τάφοι ἀνοίγονται τυχαῖα εἴτε κοντὰ σὲ σπίτια ἢ λίγο πιὸ πέρα ἀπὸ τὸν οἰκι-

ομό. Κοινό γνώρισμα ὅλης τῆς ἐποχῆς εἶναι οἱ μικροὶ λάκκοι, τόσο μικροὶ πού μόλις χωράει μέσα ὁ νεκρός, ἀκουμπισμένος στήν πλάτη ἢ στό πλευρό, σέ θέση ἔντονα συνεσταλμένη. Στή στάση αὐτή ἔχουν δοθεῖ διάφορες ἐρμηνεῖες, ὅπως θέση ὕπνου, θέση ἐμβρύου καί ἄλλες παρόμοιες, ἐνῶ εἶναι προφανές ὅτι μέ τὸ περιορισμένο μῆκος τοῦ τάφου ἀποφεύγεται ἐπίπονη ἐργασία καί συντομεύεται ὁ χρόνος σκαφῆς τοῦ λάκκου.

Ἀπό τὴν ἐτοιμασία τοῦ νεκροῦ, τὴν πιθανὴ ἔνδυσή του, τὴν τίμηση καί ὅλη τὴ νεκρική τελετουργία δὲν γνωρίζουμε τίποτα. Τὸ βέβαιο εἶναι ὅτι πίστευαν πῶς ὑπῆρχε ζωὴ, τουλάχιστον γιὰ κάποιο διάστημα μετὰ τὸ θάνατο, γιατί ὁ νεκρός εἶχε ἀνάγκη ὄχι μόνο νὰ τραφεῖ, ἀλλὰ νὰ ντυθεῖ καί νὰ στολιστεῖ ἀκόμα. Στὸν τάφο τῆς Ἀγορᾶς εἶχαν τοποθετηθεῖ μαζί του δύο ἀγγεῖα, πού ἦταν κάποτε γεμάτα προμήθειες, ἐνῶ δίπλα στό νεκρὸ τοῦ Μαραθῶνος βρέθηκαν πολλές χάντρες περιδεραιοῦ, καλὰ φυλαγμένες μέσα σέ σκεπασμένο ἀγγεῖο [εἰκ. 64].

ΕΙΔΩΛΙΑ

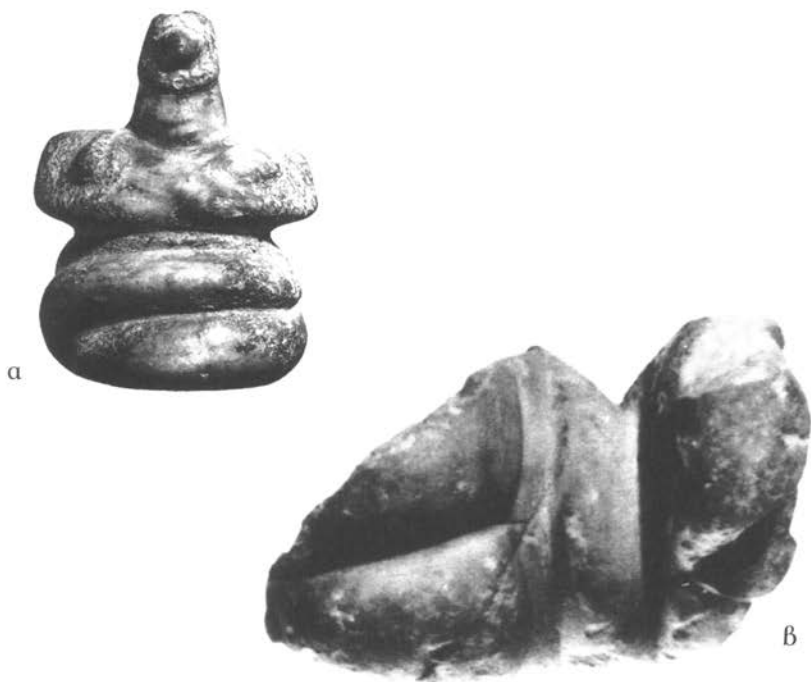
Συχνά μέσα στα έρείπια, ανάμεσα στα διάφορα κατάλοιπα τών οικισμών, βρίσκονται μικρά ανθρώπινα ειδώλια σε διάφορα μεγέθη, συνήθως όμως έχουν ύψος 10-12 εκ. Τα πολλά είναι πύλινα, λίγα τα λίθινα και σπάνια τα ειδώλια από άλλα διαφορετικά υλικά. Περισσότερα και πολύ γνωστά είναι τα γυναικειά, πολύ λιγώτερα τα ανδρικά, αρκετά πλάθονται χωρίς ένδειξη φύλου, ενώ βρίσκονται και απλά μέλη, όπως χέρια, πόδια ή και κεφάλια, που έγιναν έξ αρχής ξεχωριστά. Άλλη κατηγορία παριστάνει ζώα και πουλιά σε είδη που κάποτε μπορούμε με σιγουριά να αναγνωρίσουμε. Άκόμα, υπάρχουν λίγα σκεύη και αντικείμενα, όπως επιπλα, φούρνοι, σπίατα και, τέλος, σύνολα με σκηνές της καθημερινής ζωής⁸⁸.

Τα ειδώλια βρίσκονται στους οικισμούς, μέσα και έξω από τα σπίατα, αλλά όχι σε τάφους. Με ποιο ακριβώς τρόπο χρησιμοποιούσαν και διατηρούσαν αυτές τις ανθρώπινες κυρίως απεικονίσεις δεν μπορούμε ακόμα να εξηγήσουμε. Σίγουρα δεν ήταν απλά διακοσμητικά αντικείμενα και πρέπει να είχαν κάποια σχέση με τη συμπαθητική μαγεία. Σε μερικές θέσεις βρέθηκαν σε κτίσματα που θεωρούνται ιερά, αλλά και αυτών η λειτουργία είναι πολύ άσαφής. Βέβαιο πάντως είναι ότι η δύναμη της φύσεως, τών θεών και τών δαιμόνων προκαλούσε άνησυχίες και άνασφάλεια στον άνθρωπο, που άναζητούσε προστασία από τα κακά πνεύματα με φυλαχτά, μαγικές προσφορές και μυστικές τελετουργίες.

Τα ανθρώπινα ειδώλια μπορεί να περιέκλειαν υπερφυσικές ιδιότητες και να απεικόνιζαν ύποστάσεις που πίστευαν ότι στηρίζουν τα άτομα στον άγώνα τους με τη φύση και την τύχη. Τα παχύσαρκα γυναικειά, συνήθως άδέξια σχηματισμένα με ύποτυπώδη ή άφύσικα χαρακτηριστικά, όρθια, καθιστά ή με λυγισμένα χέρια και πόδια, κρύβουν κάποιο συμβολισμό

[είκ. 73]. Τὸ ἴδιο καὶ τὰ ἐλάχιστα, τὰ σπάνια ἀνδρικά πού ἐνισχύουν τὴν ὑπόθεση πολλῶν ὅτι τὰ παχύσαρκα παριστάνουν θεότητα τῆς γονιμότητας, αὐτὴ πού γνωρίζουμε καλύτερα στὶς ἐπόμενες ἐποχὲς ἀπὸ ὅλο τὸ προϊστορικό Αἰγαῖο καὶ τὴν Ἀνατολή.

Γιὰ τὶς ἄλλες ὁμάδες ὑπάρχουν προτάσεις χρήσεως καὶ μπορεῖ ἡ ἐρμηνεία τους νὰ διαφέρει ἀπὸ ἀπλὴ εἰκονιστική, βοηθητικὴ ἕως ἀποτροπαϊκὴ.

73. Γυναικεία Νεολιθικά εἰδώλια ἀπὸ τὴν ἀρχαία Ἀγορὰ (β) καὶ τὰ Πατήσια (α).

ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΑ ΚΑΙ ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ

Ἡ κεραμεικὴ ποὺ περιγράψαμε κατὰ φάσεις ἦταν μία μό-
νο ἀπὸ τὶς παραγωγικὲς δραστηριότητες τοῦ νεολιθικοῦ
ἀνθρώπου καὶ στὴν οὐσία ὄχι ἡ σπουδαιότερη. Ἀγγεῖα κατα-
σκευάζονταν ἐπίσης ἀπὸ λίθο ἀλλὰ εἶναι ἐλάχιστα. Ἡ σκλη-
ρότητα τοῦ ὑλικοῦ, τὰ πρωτόγονα μέσα καὶ ἡ περιορισμένη
δυνατότητα διαμορφώσεως πλαστικῶν σχημάτων ἀφήνουν λί-
γα περιθώρια ἐργασίας στοὺς ἱκανοὺς λιθοξόους. Στὴν Ἀττικὴ
χρησιμοποιήθηκε ἀρκετὰ τὸ μάρμαρο τῆς Πεντέλης μὲ τὴν
ἐλκυστικὴ λευκότητά του, καθὼς καὶ μαλακώτεροι λίθοι, ἀσβε-
στόλιθοι, φαρμόλιθοι καὶ μερικοὶ ἠφαιστειογενεῖς, ποὺ ἴσως
ἦταν ἰδιαίτερα πολῦτιμοι γιὰ τὸ ἐξωτικὸ ὑλικὸ ποὺ περιεῖχε λα-
μπυρίζοντα κρυσταλλικὰ συσσωματώματα. Παράλληλα ὑπῆρχαν
ἄλλα ἀντικείμενα καὶ κατασκευὲς ἀπὸ φθαρτὲς ὕλες, χαμένες
πιά ὀριστικά, ὅπως τὰ ξύλινα σκεύη καὶ ἐργαλεῖα, τὰ καλάθια
καὶ οἱ ψάθες, τὰ δερμάτινα καὶ ὑφαντὰ ἐνδύματα καὶ κυρίως
τὰ πλοῖα.

Τὰ ἐργαλεῖα, κατασκευασμένα συχνὰ μὲ ὑπομονὴ καὶ θαυ-
μαστὴ ἐπινοητικότητα, ἐξυπηρετοῦσαν ἀρκετὰ ἱκανοποιητικὰ
τὸν ἄνθρωπο στὸν οἰκισμὸ καὶ στοὺς ἀγρούς. Νέους ξεχωρι-
στοὺς τύπους καὶ διαφορετικὲς κατηγορίες δὲν ἔχουμε στὴν
Ἀττικὴ⁸⁹. Οἱ ἀρχὲς τῆς τεχνολογίας καὶ τῆς οἰκονομίας ἦταν
γενικὰ ὅμοιες σὲ ὅλο τὸν ἑλληνικὸ χῶρο⁹⁰ καὶ ἔτσι μπορούμε
νὰ φαντασθοῦμε ὅτι αὐτὲς ποὺ γνωρίζουμε ἀπὸ ἄλλου θὰ
ἴσχυαν καὶ στὴν Ἀττικὴ.

Τὰ ἐργαλεῖα ἦταν κυρίως ἀπὸ λίθο, κόκκαλο, ξύλο καὶ θραύ-
σματα κεραμεικῆς. Τὰ λίθινα πρέπει νὰ τὰ διακρίνουμε σὲ δύο
μεγάλες ομάδες. Πέτρες, ποὺ ἔχουν λίγο-πολύ κατάλληλο
σχῆμα καὶ ἀντοχή, λειαίνονται στὸ ἓνα ἄκρο, στὴ μία ἐπιφά-
νεια ἢ πλευρὰ καὶ μεταβάλλονται σὲ ἀποτελεσματικὸ ἐργαλεῖο⁹¹
[εἰκ. 74-75]. Τριπῆρες, μυλόπετρες, ἀξίνες, πελέκεις αὐτοτε-

74. Ποταρίσιες πέτρες από τη Νέα Μάκρη διαμορφωμένες σε έργαλεία.

75. Λίθινοι πελέκες από τη Νέα Μάκρη.

λεῖς ἢ στερεωμένοι σὲ ξύλινες καὶ ὀστέινες λαβές ἐξυπηρετοῦν τὸν ἄνθρωπο στὸ νοικοκυριό ἢ στὸ χωράφι⁹² [εἰκ. 76].

Αὐτὰ τὰ μεγάλα ἐργαλεῖα χωρὶς νὰ εἶναι λίγα, δὲν εἶναι καὶ πολλά. Ἀντίθετα, πολλά, πάρα πολλά, εἶναι τὰ μικρὰ πού προέρχονται ἀπὸ τοὺς κοφτεροὺς ἡφαιστειογενεῖς λίθους, τὸν καστανὸ πυρίτη καὶ ἐδῶ, στὴν Ἀττική, κυρίως τὸ μαῦρο ὄψιανό [εἰκ. 77-78]. Ἀπὸ μικρὸ πυρήνα καὶ μὲ κατάλληλη κρούση σχηματίζονται πολλὰ τεμάχια μὲ ποικίλες μορφές καὶ γιὰ διάφορες χρήσεις [εἰκ. 79]. Λεπίδες, ξέστρα, σουβλιά, μαχαίρια, ξυράφια, δρεπάνια, πριόνια καὶ ὅποιοδήποτε ἄλλο κοφτερό

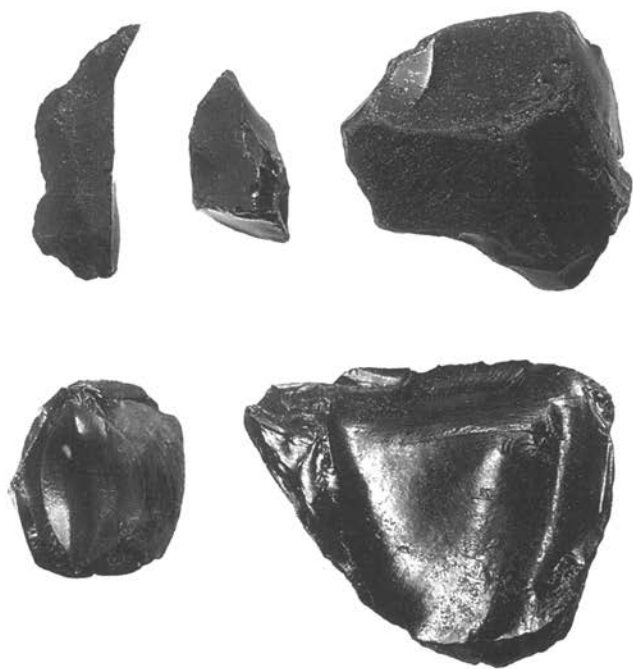
76. Ὄσα ζῶων καὶ κέρατο διαμορφωμένα σὲ ἐργαλεῖα καὶ λαβές.

77. Όφιανός μαζί με άλλες πέτρες στη θέση Νύχια της Μήλου.

έργαλειο γινόταν από αυτές τις πέτρες⁹³. Όλοι οι οικισμοί της Αττικής, ιδίως της ανατολικής ακτής, παρουσίασαν τέτοια άφθονία έργαλειων, απολεπισμάτων, αλλά και πυρήνων⁹⁴, και γίνεται άμέσως φανερό ότι ήταν κέντρα έμπορίου και έπεξεργασίας του όψιανού.

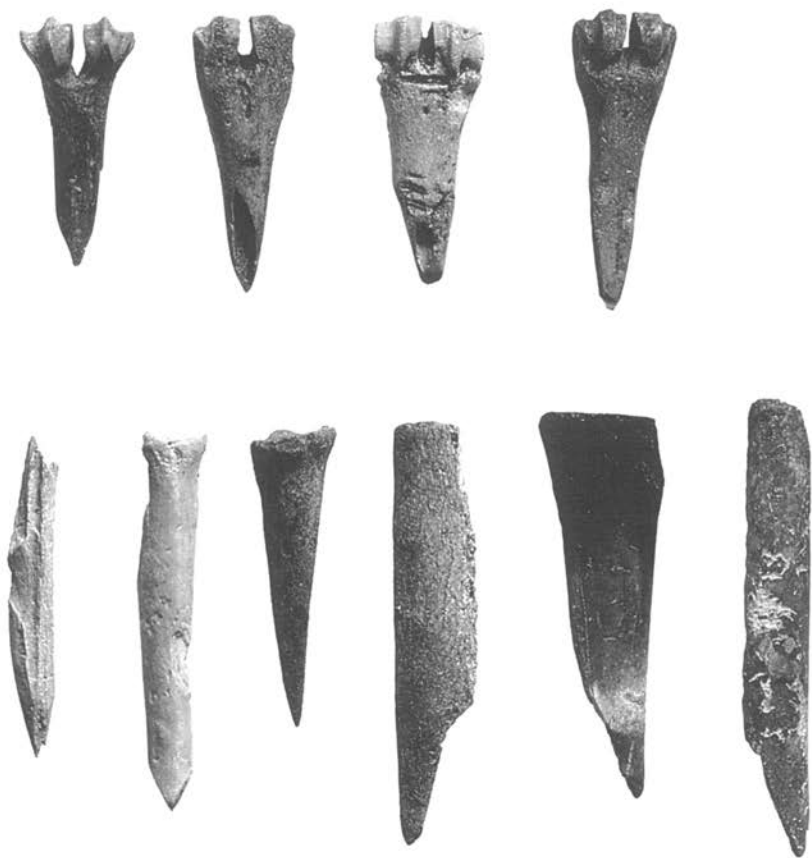
Έργαλεία από κόκκαλο ζώων [εικ. 80-81] είναι κατάλληλα για λεπτότερες εργασίες, για όπου δεν άσκειται μεγάλη πίεση⁹⁵. Τα περισσότερα που βρίσκουμε είναι σουβλιά, σπάτουλες και βελόνες με μακριά όπη για να περνά το νήμα.

78. Κομμάτια άκατέργαστου όψιανού από τη Μήλο.

79. Λεπίδες και (κάτω) πυρήνες όψιανού της Μήλου από τη Νέα Μάκρη.

80. Αίχμηρά όστέινα εργαλεία από τη Νέα Μάκρη.

81. Αίχμες, σπάτουλες και στο άκρο δεξιά δύο κυλινδρικές λαβές από κόκκαλο.

Σὰν ἐργαλεῖα ὁμῶς φαίνεται ὅτι χρησιμοποιοῦσαν καὶ κομμάτια σπασμένων ἀγγείων⁹⁶. Τὸ ὑλικὸ ἦταν ἄφθοно, πολὺ πρόχειρο καὶ ἀχρηστευμένο. Γιὰ δευτέρη χρήση ἐπιλέγονται κομμάτια ποὺ εἶχαν ἐξ ἀρχῆς κάπως κατάλληλο σχῆμα καὶ στὴ συνέχεια, μὲ μικρὴ βελτίωση καὶ ἀνάλογη διαμόρφωση, τὸ ὄστρακομποροῦσε νὰ μεταβληθεῖ σὲ ξέστρο, κουτάλι, σπάτουλα, βέλος καὶ ἄλλα εἶδη ποὺ δὲν εἴμαστε ἀκόμα σὲ θέση νὰ προσδιορίσουμε [εἰκ. 82].

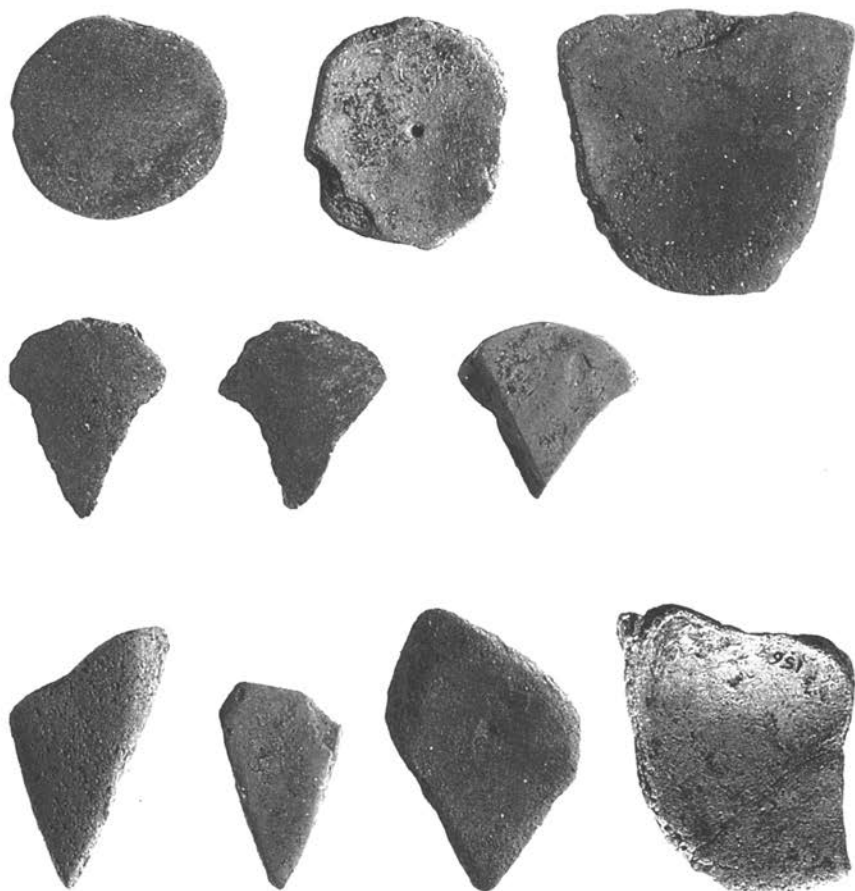
Συνεχῆς φροντίδα τοῦ ἀνθρώπου ἦταν ἡ ἐξασφάλιση τοῦ καθημερινοῦ φαγητοῦ. Κύρια τροφή ἀποτελοῦσε ἀσφαλῶς τὸ κρέας ἀπὸ ἄγρια καὶ ἐξημερωμένα ζῶα, καθὼς καὶ τὰ ψάρια⁹⁷. Σὲ ὅλους τοὺς οἰκισμοὺς βρίσκονται ἄφθονα κόκκαλα προβάτων, γίδας, χοίρου, βοοειδῶν, μαζὶ μὲ ἄλλα ἀπὸ μικρὰ καὶ μεγάλα ἄγρια, ἐλεύθερα ζῶα, ὅπως πουλιά, λαγούς, νυφίτσες, ἐλάφια, ἀγριόχοιρους κ.ἄ.

Οἱ ἄνθρωποι τῆς θάλασσας ἔφερναν στὸν οἰκισμό τοὺς ψάρια ποὺ ἔπιαναν μὲ καμάκι, μὲ καλάθι βουλιαγμένο στὸ βυθὸ καὶ μὲ κάποιου εἶδους δίχτυα. Μερικοὶ ψαράδες πρέπει νὰ ἦταν ἰδιαίτερα ἐξασκημένοι καὶ ἱκανοί, ἀφοῦ κατόρθωναν νὰ πιάσουν τὸν τόννο, ψάρι μεγάλο καὶ βαρὺ, ποὺ ἀλιεύεται ὀρισμένη ἐποχὴ μὲ γερὰ δίχτυα καὶ ἰδιαίτερο τρόπο⁹⁸.

Τὰ παλαιότερα καλλιεργημένα φυτὰ ἦταν σιτᾶρι, κριθᾶρι καὶ διάφορα ψυχανθῆ, ὅπως τὰ φασόλια, οἱ φακές, ὁ ἀρακάς κ.ἄ.⁹⁹. Καλὴ καὶ ἀρκετὴ τροφή ἔδιναν ἐπίσης οἱ καρποὶ τῶν δέντρων ποὺ ὠρίμαζαν χωρὶς ἰδιαίτερες φροντίδες. Ἀπὸ τῆ γύρη καὶ τοὺς σπόρους, ποὺ ἐντοπίζονται μέσα στὸ χῶμα τῶν ἀνασκαφῶν, γνωρίζουμε ὅτι ὁ νεολιθικὸς ἄνθρωπος μποροῦσε νὰ μαζέψει σῦκα, μῆλα, ἄγρια ἀχλάδια, καρύδια, ἀμύγδαλα, κάστανα, μοῦρα, ψυστίκια, ἀλλὰ καὶ τὸ μέλι ποὺ ἀπόθεταν οἱ μέλισσες μέσα σὲ ψάθινες κυφέλες.

Στὶς ἔτοιμες καὶ πρόχειρες τροφές μποροῦμε ἀκόμα νὰ προσθέσουμε πολλὰ ἄγρια χόρτα ἢ βλαστάρια καὶ βολβούς. Τὰ

σαλιγκάρια, ψημένα στη χόβολη, αποτελούσαν συχνό έδεσμα [εικ. 83], ενώ όσοι έμεναν στην παραλία μάζευαν καβούρια, άχινους, πίννες, άχιβάδες και άλλα όστρακοειδή¹⁰⁰ [εικ. 84].

82. Κορμάτια κεραμικής διαμορφωμένα σε εργαλεία, από τη Νέα Μάκρη.

83. Σαλιγκάρια μέσα σέ έστιά τής Νέας Μάκρης.

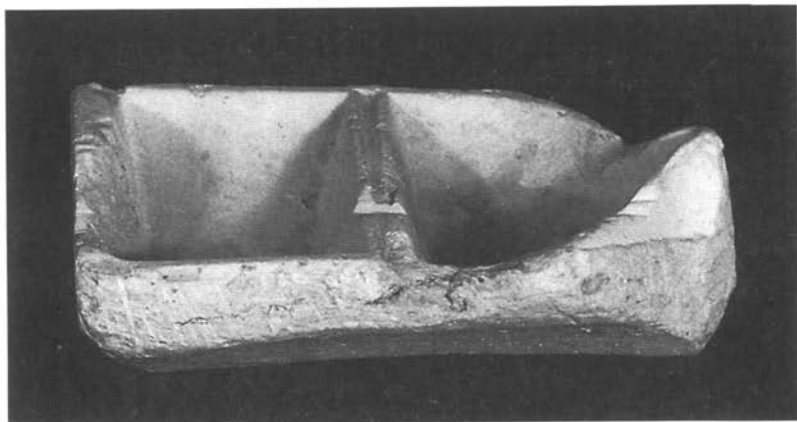

84. Θαλασσινά όστρεα. Υπολείμματα τροφής από τη Νεολιθική εποχή.

Πλοῖα καὶ ἐπικοινωνίες

Λίγα, πολὺ λίγα πῆλινα ἀντικείμενα λέγεται ὅτι εἰκονίζουν «πλοῖα» τῆς ἐποχῆς καὶ ὅλα αὐτὰ ἔχουν βρεθεῖ στὴ Θεσσαλία, σὲ οἰκισμοὺς μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα¹⁰¹. Ἡ ἀπλούστατη μορφή τους σὲ σχῆμα κοίλου μονόξυλου, χωρὶς ἰδιαίτερες κατασκευαστικὲς λεπτομέρειες, δυσκολεύει τὴ γενικὴ ἀποδοχὴ τῆς ἐρμηνείας τους. Μόνο ἓνα πλατύτερο πεντάπλευρο κοῖλο ἀντικείμενο μὲ ἐγκάρσιο χώρισμα ἀπολήγει σὲ καρῖνα, ἔχει μία μυτερὴ τριγωνικὴ ἀνυψωμένη «πλώρη» καὶ εὐθύγραμμη «πρύμνη» [εἰκ. 85].

Αὐτὰ τὰ ὑποθετικὰ ὁμοιώματα πλοίων χρονολογοῦνται ὅλα στὴ Νεώτερη ἢ τὴν Τελικὴ Νεολιθικὴ καὶ δὲν φαίνεται νὰ ἔχουν καμιά σχέση μὲ πραγματικὰ σκάφη, ποὺ θὰ μπορούσαν νὰ ἀντιμετωπίσουν τὴ θάλασσα καὶ τὰ κύματα τοῦ Αἰγαίου. Πλοῖα ὅμως ὑπῆρχαν καὶ μάλιστα τέτοιας ἀντοχῆς, ὥστε νὰ μεταφέρουν τὸν ἄνθρωπο καὶ τὸ ἐμπόρευμά του ἀπὸ τὴ Στερεὰ στὶς Κυκλάδες καὶ ἀκόμα μακρύτερα. Ἀπόδειξη ἀποτελεῖ

85. Πῆλινο ὁμοίωμα πλοίου ἀπὸ τὸ Τσαγκλί τῆς Θεσσαλίας.

πάντα ὁ ὄψιανὸς τῆς Μήλου, ποὺ χρησιμοποιεῖται στὴν ἡπειρωτικὴ Ἑλλάδα ἀπὸ πολὺ νωρὶς, ἀπὸ τὴν πρώτη κιόλας μόνιμη ἐγκατάσταση τοῦ ἀνθρώπου.

Στὴν ἀρχὴ καὶ γιὰ μεγάλο ἀκόμα διάστημα, μέχρι τὸ τέλος τῆς Μέσης Νεολιθικῆς, τὰ πλοῖα διασχίζανε τὸ Αἰγαῖο, ἀλλὰ τὰ νησιὰ τῶν Κυκλάδων ἦταν ἀκατοίκητα. Εἶναι γνωστὸ ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν τόλμησαν ἀμέσως νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα, χειμῶνα καλοκαίρι μὲ τις γυναῖκες, τὰ παιδιά καὶ τὰ κοπάδια τους στὴ μέση τοῦ πελάγους, χωρὶς νὰ ἔχουν ἄμεση ἐπαφὴ μὲ τὴν ξηρὰ. Ἄσχετα μὲ αὐτά, τὸ ἐμπόριο ὄψιανου ἦταν ὀργανωμένο καὶ ἡ μεταφορὰ του στηριζόταν σὲ ἐξασκημένους καὶ ικανότατους ναυτικούς ποὺ ἀκολουθοῦσαν καθιερωμένους θαλάσσιους δρόμους¹⁰².

Σύμφωνα μὲ βασικοὺς κανόνες ναυσιπλοΐας, αὐτοὺς ποὺ ἐπιβάλλονται ἀπὸ τοὺς ἀνέμους, τὰ ρεύματα καὶ τὸ ἴδιο τὸ πέλαγος, τὸ πέρασμα ἀπὸ τὴν Πελοπόννησο στὴ Μήλο εἶναι κατ' εὐθείαν γραμμὴ ἀδύνατον. Ἀκόμα καὶ σήμερα φρόνιμο εἶναι γιὰ τὰ ἐλαφρὰ πλοίαρνα νὰ ἀνεβαίνουν τὴν ἀκτὴ, μέχρι περίπου τὸ ὕψος τῆς Αἴγινας, καὶ ὕστερα νὰ γυρίζουν ΝΑ. πρὸς τὰ νησιὰ¹⁰³. Ἔτσι φαίνεται ὅτι τὸ βάρος, ἀλλὰ καὶ τὸ προνόμιο τῆς μεταφορᾶς τοῦ ὄψιανου ἔπεφτε κατὰ μεγάλο μέρος στὴν Ἀττικὴ.

Αὐτὲς οἱ ἀπλὲς περὶ ναυτιλίας γνώσεις φανερώνουν τὶς βασικὲς καὶ περίπου ὑποχρεωτικὲς διαδρομὲς. Παράλληλα, ἀπὸ τὶς ἀνασκαφὲς γνωρίζουμε ὅτι οἱ μεγάλες ποσότητες ὄψιανου, κατεργασμένου καὶ ἀκατέργαστου, ἔχουν βρεθεῖ σὲ παράκτιους οἰκισμοὺς τῆς Ἀττικῆς, ὅπως στὴ Νέα Μάκρη καὶ στὸ Πούσι Καλογέρι τῆς Βραυρῶνος. Ἀπὸ τὶς θέσεις αὐτὲς ὁ δρόμος γιὰ τὴ Μήλο μοιάζει εὐκόλος καὶ σχεδιασμένος ἀπὸ τὴ φύση [εἰκ. 86]. Ἡ μία διαδρομὴ περνάει ἀπὸ τὰ νησιὰ Τζιά, Κύθνο, Σέριφο, Σίφνο καὶ Κίμωλο, ἐνῶ ἀπὸ τὰ εὐρῆματα σχηματίζεται μιὰ ἄλλη, μακρύτερη, μὲ τὰ νησιὰ Ἄνδρο, Τῆνο, Μύκονο, Νάξο καὶ Πάρο¹⁰⁴.

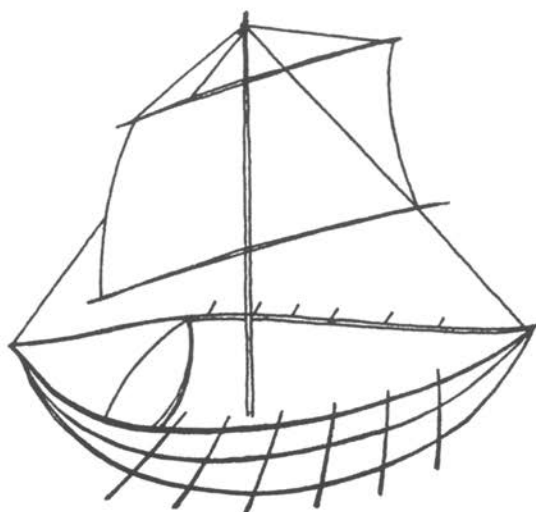

86. Χάρτης με ένδειξεις ναυτικών δρόμων.

Τὰ ἴδια στοιχεῖα, ἂν τὰ πλουτίσουμε μὲ ὀρισμένες ἀπλὲς σκέψεις, σκιαγραφοῦν τὴ γενικὴ εἰκὸνὰ τοῦ πλοίου τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς¹⁰⁵. Κατ' ἀρχὴν δεχόμεστε ὅτι σὲ ἓνα τέτοιο ταξίδι ὁ ἄνθρωπος δὲν μπορεῖ νὰ ἦταν μόνος, ἀλλὰ εἶχε ἀνάγκη βοήθειας καὶ συντροφιάς. Πέντε μὲ ἕξι ἄτομα καὶ μᾶλλον περισσότερα θὰ ἦταν ἀπαραίτητα, γιὰ νὰ ἐναλλάσσονται στὰ κουπιά. Δὲν ἀποκλείεται μάλιστα νὰ ὑπῆρχε ἐπὶ πλέον κάποιου εἶδους ἰστίο ἀπὸ ὕφασμα ἢ δέρμα, ὀρθογώνιο, στερεωμένο σὲ κεντρικὸ κατάρτι, γιὰ νὰ αὐξάνει τὴν ταχύτητα τοῦ πλοίου καὶ νὰ ξεκουράζει τοὺς κωπηλάτες [εἰκ. 87-89]. Ἀκόμα, πρέπει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι τὸ σκάφος, κατασκευασμένο ἀπὸ ἐνωμένες σανίδες ἢ λεπτοὺς κορμούς, εἶχε νὰ ἀντιμετωπίσει τὴ θάλασσα τοῦ Αἰγαίου καὶ γι' αὐτὸ δὲν θὰ ἔμοιαζε μὲ τὶς ἀπλὲς

87. Ἀπεικόνιση πλοίου σὲ μινωικὸ σφράγισμα (1500 π.Χ.) μὲ κουπιά καὶ ὀρθογώνιο ἰστίο στερεωμένο σὲ ἓνα κατάρτι.

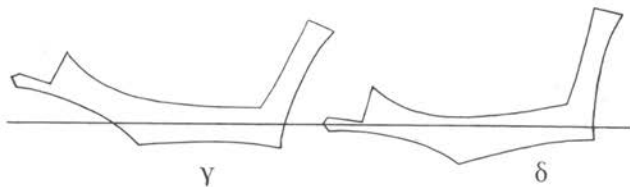
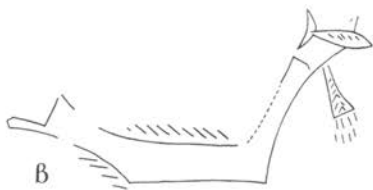
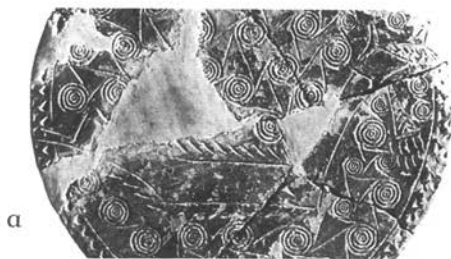
88. Σχηματική παράσταση «πλοίου» με κουπιὰ καὶ ὀρθογώνιο ἰστόιο στερεωμένο σὲ ἓνα κατάρτι.

κατασκευὲς τῶν ποταμόπλοιων. Γιὰ νὰ μὴν μπαίνει μέσα τὸ κῦμα ἔπρεπε ἀσφαλῶς νὰ εἶχε ἀνασπκωμένη πλώρη καθὼς καὶ κάποια καρίνα γιὰ νὰ μὴν ἀνατρέπεται. Τὸ πηδάλιο στὴν πρύμνη ἦταν εὐκόλη προσθήκη, ἀρκεῖ νὰ τὸ εἶχαν σκεφθεῖ. Αὐτὴ ἀκριβῶς τὴν εἰκόνα, ἀλλὰ χωρὶς ἰστόιο, ἀποδίδουν μεταγενέστερα σχεδιάσματα σὲ πῆλινα κυκλαδικὰ σκεύη, καὶ τίποτα δὲν ἐμποδίζει νὰ σκεφθοῦμε ὅτι ὁ νεολιθικὸς τύπος μεταδόθηκε καὶ διατηρήθηκε στὰ νησιά μέχρι τὴν πρώτη ἐποχὴ τοῦ Χαλκοῦ [εἰκ. 90].

Μὲ ἕξι καὶ πλέον ἄτομα πλήρωμα καὶ σκοπὸ τὴ μεταφορὰ ἐμπορεύματος, τὸ σκάφος πρέπει νὰ εἶχε μῆκος 6 ἕως 10 μέτρα καὶ δυνατότητα ἀντοχῆς φορτίου μισοῦ μέχρι ἑνὸς τόνου. Τὸ βᾶρος αὐτὸ ἀντιστοιχεῖ σὲ μεγάλη ποσότητα ὄψιανου,

89. Πλοίαρια στην Πορτογαλία με ιστίο στερεωμένο σε δύο κατάρτια.

90. α. Έγχαρακτη απεικόνιση πλοίου σε πρωτοκυκλαδικό σκεύος, β. Σχέδιο του πλοίου, γ. Ίσαλος γραμμή κατά το σχέδιο, δ. Ίσαλος γραμμή κατά την όρθη θέση του πλοίου.

ιδίως ἂν τὸ ὑλικὸ εἶχε φορτωθεῖ μετὰ τὴν πρώτη ἐπὶ τόπου χονδροειδῆ διαμόρφωση σὲ πυρῆνες¹⁰⁶.

Ἡ μέση ταχύτητα αὐτοῦ τοῦ σκάφους, ιδίως ἂν δὲν εἶχε ἰστίο, ἦταν ὅπωςδήποτε μικρή, ἀλλὰ μὲ καλὸ καιρὸ μποροῦσε νὰ καλύψει 10-15 ναυτικά μίλια τὴν ἡμέρα. Κατάλληλες ἐποχὲς γιὰ τὰ ταξίδια ἦταν ἡ ἀνοιξη καὶ τὸ φθινόπωρο, γιὰτὶ ὅλοι θὰ ἀπέφευγαν τὶς τρικυμίες τοῦ χειμῶνα καὶ τὰ ἐπικίνδυνα καλοκαιρινὰ μελέμια. Ἔτσι ὑπολογίζεται ὅτι 12-13 ὥρες ὑπῆρχε φῶς καὶ ἂν ξεκινούσαν τὸ χάραμα ὡς τὸ βράδυ μπορούσαν νὰ πιάσουν στεριά, χωρὶς νὰ ἔχουν ἀνάγκη προσανατολισμοῦ ἀπὸ τὰ ἄστρα. Τὴν πορεία τους καθόριζαν τὰ ρεύματα καὶ οἱ ἄνεμοι, ἀλλὰ οἱ ταξιδιώτες αἰσθάνονταν περισσότερο ἀσφαλεῖς, ὅταν μπορούσαν νὰ βλέπουν γύρω τους καὶ, ἀκόμα καλύτερα, ὅταν ἔβλεπαν συνέχεια, χωρὶς νὰ χάνουν ἀπὸ τὰ μάτια τους, κάποιο κομμάτι ξηρᾶς¹⁰⁷. Ὅσο γιὰ τὸν καιρὸ, μπορούσαν εὐκόλα νὰ προβλέψουν τὴν κατάσταση πού θὰ ἐπικρατοῦσε στὸ μικρὸ διάστημα τῆς μιᾶς ἡμέρας.

Μὲ αὐτὲς τὶς συνθῆκες καὶ μετὰ ἀπὸ πολλὰ, πάρα πολλὰ ταξίδια καὶ χρόνια ἀποφάσισαν, ὡς φαίνεται, μερικοὶ ναυτικοὶ νὰ ἐγκατασταθοῦν μόνιμα στὰ νησιά. Δὲν ξέρουμε μὲ ἀπόλυτη βεβαιότητα ποιοὶ ἦταν οἱ πρῶτοι κάτοικοι καὶ ποιά στεριά ἄφησαν γιὰ νὰ μείνουν στὶς Κυκλάδες. Τὰ μόνια ἀσφαλῆ στοιχεῖα πού κατέχουμε ἀναφέρονται στὴ Νέα Μάκρη καὶ συνδέουν αὐτὴ εἰδικὰ τὴ θέση μὲ τὶς Κυκλάδες¹⁰⁸.

Ὁ παλαιότερος οἰκισμὸς τοῦ Κεντρικοῦ Αἰγαίου ἀνασκάφηκε στὴ νησίδα Σάλιαγκος, δίπλα στὴν Πάρο, καὶ στὰ εὐρήματα του ξεχωρίζουν πολὺ καθαρὰ δύο ἰδιαίτερα χαρακτηριστικά. Πρῶτα ἀπ' ὅλα ἡ κεραμεικὴ του εἶναι ἰδιόμορφη μὲ καστανὴ σκοτεινόχρωμη, σχετικὰ γυαλιστερὴ ἐπιφάνεια καὶ μὲ λευκὰ βαρμένα κοσμήματα¹⁰⁹. Τὴν ἴδια ἐποχὴ στὴν Πελοπόννησο, στὴ Στερεά, στὴ Θεσσαλία καὶ στὴ Μικρὰ Ἀσία τὰ ἀγγεῖα ἔχουν ἄλλη ὄψη καὶ αὐτὸς ἀκριβῶς ὁ κυκλαδικὸς συν-

δυσασμός, βαθύ καστανό με λευκό, είναι γενικά άγνωστος¹¹⁰.

Τò δεύτερο, επίσης ιδιότυπο χαρακτηριστικό είναι μερικά λιθόστρωτα κυκλικά δάπεδα, που άνηκαν σέ άποθήκες σιταριού¹¹¹, κτισμένες σαν μικρά δωμάτια. Τò σχήμα τò σημεϊνουμε ιδιαίτερα, γιατί σέ όλη τή Νεολιθική Έλλάδα οί άποθήκες ήταν ρηχοί λάκκοι, σκαμμένοι στή γή¹¹². Αύτès οί δύο ιδιοτυπίες, που δέν παρατηρούνται άλλου, ύπάρχουν άπό παλαιότερα χρόνια, άπό τή Μέση Νεολιθική έποχή, στή Νέα Μάκρη¹¹³. Η κεραμική της μάλιστα είναι καλύτερη, σκοτεινόχρωμη, στιλπνή, με κοσμήματα σταθερότερα, έγχάρακτα, γεμισμένα με λευκό πηλό.

Ακόμα ειδικότερα, τò ένα άπό τὰ δύο τυπικά κοσμήματα τής Νέας Μάκρης, οί ενάλληλοι ρόμβοι στή σειρά, αν και δέν είναι πολύ συνηθισμένοι άλλου, παρουσιάζονται στα νησιά σχεδιασμένοι πάντα με λεπτές γραμμές και λίγο άτεχνα. Οί όμοιότητες αύτès είναι καθοριστικές, γιατί δέν έντοπίζονται σέ συνθήεις κατασκευές ή διακοσμήσεις με μεγάλη διάδοση, αλλά σέ άπόλυτα συγκεκριμένα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά που άπαντουν μόνο στίς δυò περιοχές, τή Νέα Μάκρη και τίς Κυκλάδες¹¹⁴. Πρότυπο άποτελεί βεβαίως ή παλαιότερη έφαρμογή με τήν έπιμελημένη άπόδοση, ενω οί άπειροι τεχνίτες των Κυκλάδων προσάρμοσαν τίς μορφές, όπως μπορούσαν, στίς δικές τους μειωμένες ικανότητες.

Από τίς παρατηρήσεις αύτès συνάγεται ότι οί ναυτικοί τής Νέας Μάκρης ταξίδευαν συχνά στή Μήλο για να φορτώσουν όψιανό. Με τόν καιρό τὰ νησιά που βρίσκονται στο δρόμο τους κατοικούνται και πολύ πιθανόν μερικοί άπό αύτους να έγκαταστάθηκαν εκεί όριστικά. Σίγουρα πάντως κατά τίς συνεχείς μεταβάσεις τους οί άνθρωποι τής Νέας Μάκρης άναπτύσσουν σχέσεις με τούς τολμηρούς Κυκλαδίτες και μεταδίδουν στοιχεία του τεχνικού πολιτισμού τους στους πρώτους, άπομονωμένους κατοίκους των νησιών.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Τὰ λίγα συγκεντρωμένα ἢ σκόρπια καὶ κακῶς διατηρημένα εὐρήματα πού διασώθηκαν ἀπὸ τὴ Νεολιθικὴ ἐποχὴ στὴν Ἀττικὴ διαγράφουν μία γενικὴ, ἀλλὰ ἀρκετὰ σαφῆ εἰκόνα γιὰ τὸν ἄνθρωπο τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Τὸ ἀκραῖο τμῆμα τῆς Στερεᾶς καὶ μάλιστα αὐτὸ πού ἦταν στραμμένο στὴν Ἀνατολή, τράβηξε πολὺ νωρὶς τὸν ἄνθρωπο. Ἀπὸ τὰ σημάδια πού ἄφησε πίσω του, φαίνεται νὰ ἦρθε ἀπὸ τὴ θάλασσα καὶ γιὰ πολλοὺς αἰῶνες ἔμεινε κοντὰ της, γυρνώντας τὴν πλάτη του στὴν ἐνδοχώρα. Ἡ φύση σὲ αὐτὸ τὸν τόπο δὲν μπορούσε ἀκόμα νὰ τοῦ προσφέρει ἀρκετά. Τὰ ποτάμια δὲν εἶχαν ὑπολογίσιμη καὶ σταθερὴ ἀπορροή γιὰ νὰ ἀποτελέσουν σοβαρὸ παράγοντα τῆς ἐπιβιώσεώς του, ἡ γῆ δὲν ἦταν ἰδιαίτερα εὐφορῆ, ἐνῶ τὰ βουνὰ μὲ τὰ θηράματά τους, ἔτσι καὶ ἀλλιῶς, ἦταν εὐκόλα προσιτὰ ἀπὸ τὰ παράλια.

Ἀρκετοὺς αἰῶνες, κάτι λιγώτερο ἀπὸ χίλια χρόνια, φαίνεται νὰ ἔζησε ὁ ἄνθρωπος στοὺς οἰκισμοὺς μὲ πολὺ πρόχειρα μέσα, μὲ μόνα ἐφόδια τὶς πολυτίμες ἐμπειρικὲς γνώσεις του. Ἀνάμεσα σὲ αὐτὲς πιὸ πρόσφατες ἦταν ἡ καλλιέργεια τῆς γῆς καὶ ἡ τέχνη τῆς κεραμεικῆς. Κατὰ καιροὺς ἔβγαινε ἀπὸ τὸ χωριό του, ἐπικοινωνοῦσε μὲ ἄλλους οἰκισμοὺς, ἀντάλλασσε προϊόντα ἢ πρῶτες ὕλες καὶ γνῶριζε μεθόδους ἀπὸ διάφορες ὀμάδες πού κατοικοῦσαν γύρω του. Οἱ μετακινήσεις γίνονταν ἀπὸ τὴ θάλασσα, γιὰλό-γιαλό, καὶ ἔτσι ἔφθασε μέχρι τὴ Βοιωτία καὶ τὴν ἀνατολικὴ Πελοπόννησο.

Ξαφνικὰ ἡ κατάστασις ἀλλάζει. Νέοι ἄνθρωποι, πού εἶχαν ἀναπτύξει ἐξελιγμένες τεχνικὲς, ἔρχονται ἀπὸ μακριὰ καὶ ἐγκαθίστανται μέσα στὰ σχηματισμένα χωριὰ τῆς Ἀττικῆς ἢ κτίζουν δικούς τους οἰκισμοὺς. Εἶναι ἡ ἐποχὴ πού ὀνομάζουμε Μέση Νεολιθικὴ. Ἡ συνάντησις τῶν διαφορετικῶν ὀμάδων ὑπῆρξε εἰρηνικὴ, χωρὶς συγκρούσεις, γιὰτὶ οἱ παλαιοὶ ἀποδέ-

χθηκαν άμέσως τις βελτιωμένες μεθόδους που χρησιμοποιούσαν οί νέοι, φρόντισαν να έπωφεληθούν από αυτές και κατόρθωσαν να τις προσαρμόσουν στα δικά τους μέτρα.

Τώρα αρχίζουν να κτίζουν γερά σπίτια, ένισχυμένα στους τοίχους με ξύλινο σκελετό, ένω την ίδια στιγμή πλέκουν εκεί δίπλα τις παλιές καλύβες με κλαδιά. Τώρα μαθαίνουν να συντηρούν τρόφιμα και άλλα φθαρτά ύλικά σε αποθήκες που αερίζονται, και διαμορφώνουν, όπως και σήμερα, τη θέση του μαγειρείου έξω, στο ύπαιθρο, για να γλιτώσουν τα σπίτια τους από τον καπνό. Με γενικώτερα έργα εύκολύνουν τη ζωή μέσα στο χωριό, στρώνοντας δρόμους με πέτρες και ανοίγοντας πηγάδια για νερό.

Τα κοινά πάλινα σκεύη τους γίνονται τώρα πιο σταθερά, ένω βρίσκουν τρόπους να κατασκευάζουν λεπτά άγγεϊα με κομψή εμφάνιση. Πολλά είναι στιλπνά σκοτεινόχρωμα, άλλα έχουν λευκά σταθερά σχέδια που γίνονται με ειδικό πηλό που βάζουν μέσα σε έγχαράξεις, ένω πολυτελέστερα είναι μερικά λευκά, όλόλευκα, φτιαγμένα με άργιλο καολίνη, που μεταφέρουν οί ναυτικοί από τη μακρινή Μήλο.

Τα χρόνια περνούν και οί άνθρωποι της Αττικής βρίσκουν συνεχώς τρόπους να βελτιώσουν την καθημερινή τους ζωή. Παραμένουν οί καλοί, έπιδέξιοι ναυτικοί, που διασχίζουν συχνά τις θάλασσες και κατεβαίνουν την κατάλληλη εποχή μέχρι τη Μήλο, για να αποκτήσουν και να έμπορευθούν τον πολύτιμο όψιανό. Στη Νεώτερη Νεολιθική δέν έχουν να επιδείξουν έντυπωσιακές ανακαλύψεις, άλλα παρακολουθούν τις εξέλιξεις και βρίσκονται σε συνεχή έπαφή με το γύρω κόσμο, κυρίως τη Βοιωτία και την Πελοπόννησο. Πληροφορούνται και δοκιμάζουν τους νεωτερισμούς της εποχής, είναι όμως άξιοπρόσεκτο πως ό,τι δέν τους ταιριάζει παραμελείται και εγκαταλείπεται. Στο μεγάλο οικισμό της Νέας Μάκρης, οί κεραμείς διακοσμούν τα άγγεϊα τους μόνο με τα χαραγμένα σχέ-

δια, ἐνῶ ἀπορρίπτουν καὶ μετὰ τὶς πρῶτες δοκιμὲς ἀποβάλλουν τὴν πολὺ κοινὴ καὶ εὐκολώτερη τεχνικὴ τῆς γραπτῆς διακοσμῆσεως.

Ἡ ἀνάπτυξη στὰ χωριὰ πρέπει νὰ ἦταν οὐσιαστικὴ καὶ ὁ κόσμος γνωρίζει πιά καλὰ τὴν ὑπαιθρο. Τώρα, στὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ, οἱ οἰκισμοὶ πυκνώνουν καὶ ἀρκετοὶ νέοι σχηματίζονται στὴν ἐνδοχώρα, κοντὰ σὲ δρόμους φυσικοῦς. Ἀπὸ ὅλους αὐτοὺς σημειώνουμε ἰδιαίτερα τὴν ἐγκατάσταση τῶν Ἀθηνῶν στὶς κλιτύς τῆς Ἀκροπόλεως, στὴ θέση ποὺ ἔμελλε νὰ προσελκύσει καὶ νὰ διατηρήσει τὴν κατοίκηση, χωρὶς διακοπή, ἀπὸ τὴν ἐποχὴ ἐκείνη μέχρι σήμερα.

Μέσα στὴν ἴδια περίοδο παρατηροῦμε ὅτι ὁ κόσμος τῆς Ἀττικῆς ἀρχίζει νὰ χρησιμοποιεῖ, βοηθητικά, μερικὰ σπῆλαια. Ἡ κατοίκηση στὰ χωριὰ δὲν ἀραιώνει, ἀλλὰ ὁμάδες ποὺ ἀσχολοῦνται μὲ εἰδικὲς ἢ ἐποχιακὲς ἐργασίες προτιμοῦν τὴ στέγασή τους στὰ φυσικὰ καταλύματα. Βοσκοὶ καὶ γεωργοὶ μεταφέρονται ἐκεῖ μέσα, ὅσο διάστημα χρειάζεται, ἀλλὰ διατηροῦν πάντα τὴν ἐπαφὴ μὲ τοὺς οἰκισμοὺς τους.

Τὸ πιὸ σημαντικό γεγονός τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς στὸ χῶρο τοῦ Αἰγαίου εἶναι ἀσφαλῶς ὁ ἐποικισμὸς τῶν Κυκλάδων. Γνωρίζουμε ὅτι ἐπὶ χιλιάδες χρόνια ἀπὸ διάφορα σημεῖα οἱ ναυτικοὶ τῆς ἠπειρωτικῆς χώρας μεταφέρουν καὶ ἐμπορεύονται τὸν ὄψιανὸ τῆς Μήλου. Κανεὶς ὄμως δὲν τολμᾷ στὴν ἀρχὴ νὰ ἐγκατασταθεῖ στὸ Αἰγαῖο. Οἱ πρῶτοι οἰκισμοὶ σὲ πολλὰ νησιά σχηματίζονται τώρα, στὴ Νεώτερη Νεολιθικὴ.

Πολλὲς θεωρίες ἔχουν γραφεῖ γιὰ τὴν προέλευση καὶ τὴν ἀρχικὴ πατρίδα τῶν Κυκλαδιτῶν. Συγκεκριμένες ὄμως μαρτυρίες μὲ ἀπτὰ στοιχεῖα ἔχουμε, ἕως τώρα, μόνο ἀπὸ τὴν Ἀττικὴ, καὶ αὐτὸ πρέπει νὰ εἶναι τὸ πιὸ σημαντικό ἐπίτευγμα τῶν ναυτικῶν τῆς Νέας Μάκρης. Ὅπως φαίνεται, μερικοὶ ἔμποροι, ἐξοικειωμένοι μὲ τὴ θάλασσα, αὐτοὶ ποὺ μετέφεραν τὸν ὄψιανὸ καὶ τὸν καολίνη στὸν τόπο τους, ἀποφάσισαν κάποτε νὰ

ἐγκατασταθοῦν στὰ νησιά. Ἀπὸ καιρὸ εἶχαν σημαδέψει μερικές θέσεις, πού γνώριζαν ἀπὸ τοὺς σταθμούς τους στὰ μακρινὰ ταξίδια τους.

Ἔτσι, ὅταν ἦρθε ἡ ὥρα καὶ ἔνωσαν ἀρκετὰ ἀσφαλεῖς, ἀποφάσισαν, ὄχι μόνοι τους, ἀλλὰ μὲ ἀρκετοὺς ἄλλους πού ἔρχονταν ἀπὸ διάφορα σημεῖα καὶ εἶχαν τὸν ἴδιο στόχο, νὰ μείνουν μόνιμα στὰ νησιά, γιὰ νὰ συνεχίσουν ἀπὸ τὶς νέες πατρίδες τους τὸ ἐπικερδὲς ναυτικὸ ἐμπόριο.

Τὸ τέλος τῆς Νεώτερης Νεολιθικῆς ἔρχεται μὲ τὴν πρώτη ἐμφάνιση τοῦ χαλκοῦ στὶς ἀγορὲς τοῦ Αἰγαίου. Σκεύη, ὄπλα καὶ ἐργαλεῖα, ὅλα μποροῦν νὰ γίνουν ἀπὸ τὸ νέο ὑλικό, χυτὰ, σὲ ὅποιο σχῆμα καὶ μέγεθος τοὺς δώσουν οἱ τεχνίτες, ἐνῶ εἶναι ἐπὶ πλέον γερὰ καὶ πολὺ ἀνθεκτικά. Ὅλοι θέλουν νὰ ἀποκτήσουν χάλκινα εἶδη, ἐλάχιστοι ὅμως μποροῦν. Στὴν ἀρχὴ τὸ μέταλλο εἶναι πολὺ ἀκριβὸ καὶ ἡ κατεργασία του γενικά, ἀπὸ τὴν ἐκκαρμίνευση μέχρι τὴ διαμόρφωσή του σὲ ἀντικείμενα, ἀπαιτεῖ εἰδικὲς γνώσεις. Γιὰ μεγάλο διάστημα ὁ λίθος καὶ ὁ πηλὸς παραμένουν τὰ κύρια ὑλικά στὴν Ὑπονεολιθικὴ ἢ Τελικὴ Νεολιθικὴ. Αὐτὲς τὶς νέες προτιμήσεις ἀντιμετωπίζουν πρῶτοι οἱ κεραμεῖς, δίνοντας στὰ ἀγγεῖα σχῆμα καὶ χρῶμα μετὰλλινων. Ἡ ἐποχὴ θεωρεῖται μεταβατικὴ, ἀλλὰ οἱ δραστηριότητες τῶν κατοίκων τῆς Ἀττικῆς αὐξάνονται. Ἡ κίνηση μέσα στὸ χῶρό τους ἐντείνεται, πολλὲς ὁμάδες σχηματίζουν νέους οἰκισμοὺς, στὰ παράλια καὶ τὴν ἐνδοχώρα, καὶ ἐπικοινωνοῦν μεταξὺ τους ἀπὸ τὴν ξηρὰ καὶ τὴ θάλασσα.

Μὲ τὶς μετακινήσεις καὶ τὶς εὐρύτερες ἀνακατατάξεις οἱ σχέσεις ἀντιστρέφονται. Οἱ ἄνθρωποι τῆς Ἀττικῆς παραμένουν στὸν τόπο τους, ἀλλὰ δέχονται, αὐτοὶ τώρα, τὴν ἐντονὴ ἐπίδραση τῶν πληθυσμῶν τοῦ Αἰγαίου. Οἱ θαρραλεοὶ καὶ προοδευτικοὶ ναυτικοὶ τῆς Ἀττικῆς καὶ τῶν ἄλλων περιοχῶν ἔφεραν τὴ ζωὴ στὰ νησιά καὶ σχημάτισαν κοινότητες, πού τελικὰ ἀπέκτησαν ταυτότητα, δικό τους χαρακτῆρα καὶ ρωμαλέα, ἀνεξάρτητη ζωὴ.

Αὐτὰ τὰ οὐσιαστικά κατορθώματα καὶ τεράστια βήματα ἔγιναν ἀπὸ κατοίκους τῆς Ἀττικῆς ποὺ εἶχαν ὀργανώσει τὴ ζωὴ τους στὸν οἰκισμὸ κατὰ τὸν τύπο τῆς ἀπλῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας. Ἀναγκασμένοι νὰ ἐξαρτῶνται ἀπόλυτα ἀπὸ τὴ φύση, τὴν ἀντιμετώπισαν ἀποτελεσματικά, μὲ τρόπους καὶ μέσα προστασίας, ποὺ κατὰ καιροὺς βελτίωναν. Οἱ ἄνθρωποι τῆς ἐποχῆς ἦταν ἀπλοὶ, ἱκανοί, ἀκούραστοι, ἐπιτήδειοι, πολυμήχανοι, θαρραλέοι, ἐργάζονταν σκληρὰ καὶ ἐπίπονα, κατόρθωναν νὰ κινουῦνται ἐλεύθερα στὴ στεριά καὶ τὴ θάλασσα, καὶ γενικὰ εἶχαν ἐπιτύχει νὰ προχωρήσουν πέρα ἀπὸ τὴν ἀπλὴ ἐπιβίωση καὶ τὴν ἀντιμετώπιση βασικῶν ἀναγκῶν. Μὲ δυὸ λόγια ἡ ζωὴ στὴ Νεολιθικὴ Ἀττικὴ δὲν διέφερε οὐσιαστικά ἀπὸ τὴ μορφή τῆς κοινωνίας μερικῶν λαῶν ποὺ βρίσκονται ἀκόμα κοντὰ στὴ φύση, μακριὰ ἀπὸ τὶς βελτιώσεις καὶ τὶς ὑπηρεσίες τοῦ σύγχρονου τεχνικοῦ ἐξοπλισμοῦ.

91. Ὁ ὄρμος τῆς Ραφίνας, ἓνα ἀπὸ τὰ πολλὰ φυσικὰ λιμάνια τῆς Ἀττικῆς (φωτ. 1952).

ΘΕΣΕΙΣ ΝΕΟΛΙΘΙΚΩΝ ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΣΤΗΝ ΑΤΤΙΚΗ

Ἀθήναι - Ἀγορά

- 1) Κεραμεικὴ Ν.ΝΑ II στὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλευσινείου καὶ σὲ κοιλό-
τητες τοῦ βράχου κατὰ τὴ ΒΔ γωνία τοῦ χώρου.
- 2) Φρεατοειδὴς τάφος Ν.ΝΑ II.
- 3) Γυναικεῖο εἰδῶλιο στὴν περιοχὴ τοῦ Ἐλευσινείου Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Immerwahr 1971, 1, 16-17, 19, 48, 52. Immerwahr 1982. Παντελίδου 1975, 39.

Ἀθήναι - Ἀκρόπολις - Νότια κλιτύς

- 1) Ὑπολείμματα δαπέδου οἰκίας.
- 2) Τέσσερις λάκκοι ἀποθηκεύσεως.
- 3) Κεραμεικὴ Ν.ΝΑ.
- 4) Πιθανὴ χρῆση σπηλαίων ὑπεράνω Ἀσκληπείου στὴ Ν.ΝΑ II.

Βιβλιογραφία

Levi 1930-31. Levi 1989. Immerwahr 1971, 3 καὶ σμρ. 15, 53. Παντελίδου 1975, 28-35, 48, 155-158. Σαπουνά-Σακελλαράκη Ἔ., ΑΕ 1985, 95-100. Diamant 1985, 95 καὶ 304-306.

Ἀθήναι - Ἀκρόπολις - Δυτικὴ καὶ βόρεια κλιτύς

- 1) Εἰκοσιένα φρέατα Ν.ΝΑ II.
- 2) Κεραμεικὴ διάσπαρτη καὶ σὲ ἀνασκαφικὸ στρῶμα: Ν.ΝΑ II.
- 3) Γυναικεῖο εἰδῶλιο: Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Immerwahr 1971, 1-50. Παντελίδου 1975, 36, 38. Broneer O., Hesperia 8, 1939, 405-406, εἰκ. 88 (εἰδῶλιο).

Ἀθήναι - Ὀλυμπεῖον

- 1) Ἕνα ὄστρακο Ν.ΝΑ II σὲ θέση κατάλληλη γιὰ ἴδρυση οἰκισμοῦ.

Βιβλιογραφία

Παντελίδου 1975, 146.

Ἀκαδημία Πλάτωνος

1) Οικόπεδο ὁδῶν Κηφισοῦ καὶ Τηλεφάνους: κεραμεικὴ Ν.ΝΑ II σὲ θέση πρωτοελλαδικοῦ οἰκισμοῦ.

Βιβλιογραφία

Σταυρόπουλος Φ., ΠΑΕ 1955, 57. Travlos 1971, 42, εἰκ. 62.

2) Οικόπεδο Τριπόλεως 62: κεραμεικὴ Ν.ΝΑ II, καὶ πιθανῶς Ν.ΝΑ I.

Βιβλιογραφία

Λυγκούρη-Τόλια Εὔ., ΑΔ 40, 1985, Χρονικά, 33-34 καὶ ΑΔ 42, 1987, Χρονικά, 21.

Ἀνάβυσσος – Μεγάλο Λιθάρι

Κεραμεικὴ ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Γουλανδρῆ 1996, 205.

Βάρκιζα (Ἀγία Μαρίνα)

Κεραμεικὴ ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Σάμφων Ἀ., ΑΑΑ IX, 1976, 170-180.

Βρανάς

1) Μονὴ Ἁγίου Γεωργίου: Δύο βέλη ὄψιανοῦ Ν.ΝΑ I ἢ II.

Βιβλιογραφία

Diamant, JFA 4, 1977, 381-386.

2) Στὰ ὄρια τῶν ΜΕ τύμβων: Τάφοι ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Λιάγκουρας Ἀ., ΑΔ 29, 1973-74, Χρονικά, 67.

Βραυρῶν – Ἀκρόπολη

Κεραμεικὴ Μ.ΝΑ καὶ Ν.ΝΑ ἀπὸ τὴν ἀνατολικὴ κλιτῶ τοῦ λόφου, ἐκτεθειμένη στὸ τοπικὸ Μουσεῖο.

Βιβλιογραφία

Ἐρλάνδος Ἀ., Ἔργον 1962, 35. Schachermeyr, ΑΑ 1962, 172. Θέμελης, ΑΔ 25, 1970, Χρονικά, 122. Ἀντωνίου Ἀ., Βραυρῶν, 1990, 62.

Βρεξίζα (πλησίον Ξενοδ. Golden Coast): Ἐναφέρεται ὡς θέση ΝΛ οἰκισμοῦ.

Βιβλιογραφία

Theocharis 1956, 1.

Ἐλευσίς

1) Δύο θέσεις μὲ ΝΛ εὐρήματα.

Βιβλιογραφία

Mylonas G., Harvard Studies, Suppl. 1940, 11-12, Μέρος II, Κεφ. I. Δ XXIV.

2) Μαρμάρινο γυναικεῖο εἰδῶλο τύπου Μ.ΝΛ στὸ Μουσεῖο Ἐλευσί-
νος, ἀγνώστου προελεύσεως.

Βιβλιογραφία

Μυλωνᾶς Γ., Προϊστορικὴ Ἐλευσίς, 1932, 138-140.

Θορικὸς - Βελατούρι

Κεραμικὴ Ν.ΝΛ II.

Βιβλιογραφία

Spritaels 1982.

Καβούρι (ὁδὸς Κενταύρων-Ἡλίου-Σελήνης)

Παραθαλάσσιο ὕψωμα μὲ ὑπολείμματα τοίχων καὶ κεραμικῆ, ὡς φαίνεται Ν.ΝΛ II.

Βιβλιογραφία

Καοίμπ-Σούτου Μ., ΑΔ 39, 1984, Χρονικά, 36.

Καζάρμα (2 χλμ. δυτικὰ τῆς Ραφίνας)

Ἐναφέρεται ὡς θέση ΝΛ οἰκισμοῦ μὲ κεραμικὴ ὅμοια μὲ τῆς Νέας Μάκρης, ὡς φαίνεται Μ.ΝΛ.

Βιβλιογραφία

Arch.Rep. 1955, 6. BCH 1955, 224. Theocharis 1956, 1. Diamant 1985, 378.

Κάτω Σούλι

Κεραμεική ΝΛ, μᾶλλον Ν.ΝΛ II.

Βιβλιογραφία

Theocharis 1956, 1. Μαστροκόστας Ε., ΑΑΑ VII, 1974, 1-7, εικ. 4α.

Κιάφα Θίτι

Παχὺ στρώμα ἐπιχώσεως καὶ τεῖχος πάχους 0,90 μ.

Βιβλιογραφία

Ροζάκη Στ., ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 60-61. Dousougli, 1992, 227.

Λαγονήσι

Κεραμεική ΝΛ.

Βιβλιογραφία

Γουλανδρῆ 1996, 205.

Λούτσα

Ὑπολείμματα κτίσματος καὶ κεραμεική Ν.ΝΛ II σὲ ἀπόσταση 500 μ. ἀπὸ τὴν παραλία. Σωστικὴ ἀνασκαφὴ Κ. Εὐστρατίου τοῦ 1995-96.

Βιβλιογραφία

Ἄδηροσίευτα.

Νέα Μάκρη (ὁδὸς Μαυρικού)

1) Ἀνασκαφὴ τμήματος οἰκισμοῦ Α.ΝΛ μέχρι Ν.ΝΛ II.

Βιβλιογραφία

Παντελίδου Γκόφα 1991. Παντελίδου Γκόφα 1995.

2) Στὴν ἴδια περιοχὴ παλαιότερη ἀνασκαφὴ τάφρων.

Βιβλιογραφία

Theocharis 1956, 1-29.

Παλαιὰ Κοκκινιά (παρὰ τὴν ὁδὸ Θεσσαλονίκης)

Ὑπολείμματα οἰκισμοῦ Ν.ΝΛ II.

Βιβλιογραφία

Θεοχάρης Δ., ΠΑΕ 1951, 93-116.

Πατήσια (άγνωστη ακριβής θέση)

Μαρμάρινο γυναικείο ειδώλιο Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Weinberg 1951, 121, πίν. 1 c. Immerwahr 1971, 16, 48.

Πλάσι (άρχαιολογικός χώρος)

Κεραμική Ν.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Μαστροκόστας Ε., ΑΑΑ ΙΙΙ, 1970, 18. Schachermeyr F., Die ägäische Frühzeit, I, 1976, 69. Θεοχάρης Έ., ΑΔ 34, 1979, Χρονικά, 90-91.

Πούσι Καλογέρι, θέση 1 (2,5 χλμ. ΒΑ ιερού Ἀρτέμιδος Βραυρώνος)
Θέση οικισμού με τοίχους και κεραμική Α.ΝΑ και Μ.ΝΑ. Ἀνασκαφή τάφρου ὑπὸ Θεοχάρη και συλλογή ἐπιφανειακῶν εὐρημάτων ἀπὸ δύο ὁμάδες: Εὐρήματα στὸ Μουσεῖο Βραυρώνος και στὴν Ἀγγλικὴ Ἀρχαιολογικὴ Σχολή.

Βιβλιογραφία

Θεοχάρης Δ., ΠΑΕ 1954, 122. Theocharis 1956, 1. Schachermeyr F., ΑΑ 1962, 172. Phelps 1975, 96, 107. Diamant - Traill 1986.

Πούσι Καλογέρι, θέση 2

Κτίσματα με ποικίλα εὐρήματα Μ.ΝΑ και Ν.ΝΑ, σὲ πλευρὰ χαμηλοῦ λόφου. Ἀνασκαφή Κ. Εὐστρατίου 1994-1995.

Βιβλιογραφία

Ἀδημοσίευτα.

Ραμνοῦς

1) Φρούριο, θέση Γυμνασίου: Στῶμα με Ν.ΝΑ ΙΙ κεραμική.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., ΠΑΕ 1981, 131.

2) Ἀνατολικά Γυμνασίου: σκύφος Α.ΝΑ (παλιὸ εὐρημα).

3) Θέση δεξαμενής (ανατολικά ιεροῦ Νεμέσεως): τοῖχοι, δάπεδο, κεραμεικὴ κ.ἄ. εὐρήματα Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., ΠΑΕ 1977, 19-22.

4) Κάτω ἀπὸ ναὸ Νεμέσεως: κεραμεικὴ Μ.ΝΑ.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., ΠΑΕ 1986, 1-2.

Σπάτα - Τσούμπα Σιδέρη

Κεραμεικὴ ἐπιφανειακὴ Ν.ΝΑ II.

Βιβλιογραφία

Hope Simpson - Dickinson, 1979, 215-216.

Σπάτα - Ζάγανι

Στὴν κορυφὴ ψηλοῦ λόφου οἰκισμὸς μὲ κτίσματα, ποικίλα εὐρήματα καὶ κεραμεικὴ Ν.ΝΑ II. Παχὺ τεῖχος Ν.ΝΑ II ἢ ΠΕ I. Ἀνασκαφὴ Β' Ἐφορείας Ἀρχαιοτήτων Ἀττικῆς 1995-97.

Βιβλιογραφία

Ἀδηροσίευτα.

Σπήλαιο Κίτσου - Λαύριο

Ἀνασκαφὴ σπηλαίου μὲ ποικίλα εὐρήματα Ν.ΝΑ I καὶ II.

Βιβλιογραφία

Lambert 1981.

Σπήλαιο Πανὸς (Οἰνὸν Μαραθῶνος)

Ἀνασκαφὴ σπηλαίου μὲ ποικίλα εὐρήματα. Κεραμεικὴ Ν.ΝΑ I καὶ II.

Βιβλιογραφία

Ὁρλάνδος Ἀ., Ἔργον 1958, 15-22. Daux G., BCH 1958, 681, 686. Daux G., BCH 1959, 587-589, εἰκ. 13-16. Schachermeyr F., AA 1962, 170-171.

Σπήλαιο Ριζούπολης

Ἄνασκαφὴ Σπηλαιολογικῆς Ἑταιρείας μὲ εὐρήματα κεραμεικῆς Ν.ΝΛ.

Βιβλιογραφία

Δελτίο Ἑλ. Σπηλ. Ἑταιρ. VII, 1964. Ἐφορεία Σπηλαιολογίας, ΑΔ 36, 1981, Χρονικά, 435. Γουλανδρῆ 1996, 268.

Σπήλαιο Χόνι Λιάγκι (Μερέντα Μαρκόπουλου)

Κεραμεικὴ ΝΛ

Βιβλιογραφία

ΑΔ 37, 1982, Χρονικά, 413.

Τράχωνες - Κοντοπήγαδο (Λεωφόρος Βουλιαγμένης καὶ Γούναρη)
Χαμηλὸς λόφος μὲ κεραμεικὴ Ν.ΝΛ II. Σωστικὴ ἀνασκαφὴ Μ. Καζᾶ,
1995.

Βιβλιογραφία

Ἄδημοσίευτα.

Τσέπι Μαραθῶνος

Εὐρύτερη περιοχὴ ΠΕ νεκροταφείου. Κυκλικὸ κτίσμα. Κεραμεικὴ
Ν.ΛΝ. Σωστικὴ ἀνασκαφὴ Ἀ. Μαζαράκης, 1995.

Βιβλιογραφία

Ἄδημοσίευτα.

Φιλοθέη (Λόφος Κολλεγίου)

Δύο ἐπιφανειακὲς ἔρευνες. Ἐργαλεῖα, ὄπλα καὶ κεραμεικὴ Ν.ΝΛ.

Βιβλιογραφία

Ἐρμμανουλίδης Γ., ΑΑΑ II, 1969, 142-145. Μάγειρας Ἀ., Ἄνθρωπος 9, 1982, 95.

Ὀρωπὸς - Ἀμφιάρειον

Πιθανὴ θέση ΝΛ οἰκισμοῦ. Παλαιὰ εὐρήματα Λεονάρδου: Δύο λίθι-
νοι πελέκεϊς καὶ ὄψιανός.

Βιβλιογραφία

Πετράκος Β., Ὀ Ὀρωπὸς καὶ τὸ ἱερό τοῦ Ἀμφιάρου, 1968, 127, πίν. 53β.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Coleman 1992, 250-251. Γαλλής 1996, 32-33. Γενικά βλ. Alram-Stern 1996, 193-195, όπου και η πρόσφατη βιβλιογραφία.
2. Έκτενή περιγραφή του περιβάλλοντος βλ. Philippon 1952, 784 έξ. Τραυλός 1993, 5-18.
3. Βλ. περιγραφή της νεροποντής του 1861, Καμπούρογλου 1985, 75-77.
4. Μαρτιολόπουλος 1938, 340-359. Demoule - Perlès 1993, 359.
5. Mavrommatis 1981, Sarpaki 1992, 70, 75-76.
6. Hansen 1988, 44. Renfrew 1973, 147 έξ.
7. Θουκ. Ι, 2, 5. Στράβων VIII, 1, 2.
8. Τσούντας 1908, 360-366.
9. Milošić 1959, 5-7. Θεοχάρης 1967, 69-70. Διαφορετική έκτίμηση στοιχείων και άλλα συμπεράσματα, Bloedow 1991.
10. Coleman 1992, Ι, 250 έξ., όπου και σχετική βιβλιογραφία. Demoule - Perlès 1993, 366, εικ. 2, συνθετικός πίνακας χρονολογιών.
11. Warren - Hankey 1989, 6-13, 119-121.
12. Άκολουθείται η χρονολόγηση Coleman 1992.
13. Perlès 1981, 194-196.
14. Milošić κ.ά. 1962. Θεοχάρης 1958, 70-86. Θεοχάρης 1963, 40-43. Vitelli 1993, 39. Wijnen 1981, 11.
15. Milošić 1960, 330, εικ. 3-4.
16. Weinberg 1970, 575-576.
17. Πρβλ. Alram-Stern 1996, 193-195, όπου και η σχετική βιβλιογραφία.
18. Πρβλ. Weinberg 1970, ένθ.άν.
19. Παντελίδου Γκόφα 1991, 178-179. "Όμοιοι λάκκοι χρησιμοποιούνται για άποθήκευση σήμερα στην Άνατολή, Aurenche 1981, 257 έξ.
20. Βλ. κυρίως τις δημοσιεύσεις των γερμανικών άνασκαφών στη Θεσσαλία στη σειρά ΒΑΜ. Επίσης Vitelli 1993. Παντελίδου Γκόφα 1995.
21. Hodges 1970, 59-60.
22. Hodges 1976, 35-41.
23. Shepard 1954, 216-222.
24. Weinberg 1970, 583-584. Παντελίδου Γκόφα 1995, 32-33.
25. Παλαιότερες όνομασίες: Ποικιλόχρωμη, διαφορόχρωμη κ.ά. Τά ιριδίζοντα άπαντούν κυρίως στις Άλές Λοκρίδος, Coleman 1992α, 273, Alram-Stern 1996, 307, και στη Νέα Μάκρη Άττικής, Παντελίδου Γκόφα 1995, 33.

26. Θεοχάρης 1973, 40. Phelps 1975, 100-109.
27. Βλ. και Alram-Stern 1966, 118 έξ.
28. Παντελίδου Γκόφα 1995, 31-34, 37-40, 133-137.
29. Πετράκος 1977. Πετράκος 1986, 1-2.
30. Πατσία: Weinberg 1951, 122-123 πίν. 1 c. Άγορά: Immerwahr 1971, 48, πίν. 14, άρ. 219. Levi 1989, εικ. 7 και 8.
31. Παντελίδου Γκόφα 1991, 16 έξ.
32. Ένθ.άν., 3, σπμ. 5. Πρβλ. και έκτίμηση, Theocharis 1956, 3.
33. Τόν τρόπο κατασκευής σέ όλες τις περιόδους βλ. Παντελίδου Γκόφα 1991, 159-166. Θεμέλια γνωρίζουμε να υπάρχουν στην Άττική από τό τέλος τής Μέσης Νεολιθικής.
34. Ένθ.άν., 162-164.
35. Βλ. συγκεντρωμένα στοιχεία ένθ.άν., 166-171.
36. Άπό τήν έκτενή βιβλιογραφία βλ. κυρίως Χατζημιχάλη 1957, 157 έξ., Κουρεμένος 1984, 14-23, Καββαδίας 1991, 64-76.
37. Βλ. Παντελίδου Γκόφα 1991, 176-178.
38. Garstang 1953, 47-50, εικ. 27, πίν. IIIb, V-VI. Στόν Σάλιαγκο βρέθηκαν επί τόπου άπανθρακωμένοι κόκκοι σιτηρών, Evans - Renfrew 1968, 17-18, 81, πίν. VII.
39. Για λάκκους άποθηκείσεως στο χώρο του Αιγαίου βλ. Treuil 1983, 325-326.
40. Το ίδιο συμβαίνει σήμερα στούς Σαρακατσάνους, Καββαδίας 1991, 116.
41. Σύγχρονες λαϊκές κατασκευές υπάρχουν άκόμα στα χωριά μας. Για τή φωτιά στίς έγκαταστάσεις τών Σαρακατσάνων βλ. Χατζημιχάλη 1957, 274 έξ.
42. Αυτό παρατηρήθηκε στή Νέα Μάκρη. Άνάλογη σημείωση Ridley - Wardle 1989, 197.
43. Παντελίδου Γκόφα 1991, 171-172.
44. Βλ. γενικά Παντελίδου Γκόφα 1995, 137-151.
45. Βλ. ειδικότερα Weinberg 1962, 176-179. Phelps 1975, 118 έξ.
46. Phelps 1975, 181-182. Vitelli 1993, 209-210.
47. Η Vitelli 1993, 189-197 έπεξηγει τόν τρόπο διακοσμήσεως και διακρίνει διακοσμητικούς τύπους.
48. Παντελίδου Γκόφα 1995, 47.
49. Ένθ.άν., 48. Τα έλάχιστα λευκά στο Φράγγχι διαπιστώθηκε ότι δέν είναι άπό καολίνη, Vitelli 1993, 132-133.
50. Για τήν τεχνική βλ. Παντελίδου Γκόφα 1995, 27-30.

51. Βλ. και ύπολογοισμό σχεδίου για τη γραπτή διακόσμηση κεραμεικής από το Φράγγχι, Vitelli 1993, 192-195.
52. Πρβλ. διαπιστώσεις για τη λοιπή ήπειρωτική Έλλάδα, Demoule - Perlès 1993, 388-389 και 396.
53. Βλ. γενικά Παντελίδου 1975, 23 έξ. και 210-213.
54. Levi 1930-31, 411-450, 472-491. Μέσα στις επιχώσεις βρέθηκαν και μερικά δοτρακα ρυθμού Μέσης ΝΑ τής Θεσσαλίας, ιδίως ένθ.άν., εικ. 30:ο-ϩ και εικ. 35, πρβλ. και Levi 1989, 10-12, αλλά ή μεγάλη ποσότητα κεραμεικής τοποθετείται σήμερα στη Νεώτερη και στην Τελική Νεολιθική. Travlos 1971, 52, εικ. 67.
55. Βλ. βιβλιογραφία στον κατάλογο τών θέσεων.
56. Παντελίδου Γκόφα 1991, 133-136.
57. Ένθ.άν., 120-132.
58. Παντελίδου Γκόφα 1995, 178-179.
59. Στην Άττική ή κατηγορία είναι γνωστή κυρίως από τὰ σπήλαια Πανός, Πετράκος 1995, 120, και Κίτσου, Lambert 1981, 299.
60. Βλ. πίνακα διακοσμητικών θεμάτων κεραμεικής τής Θεσσαλίας, Θεοχάρης 1973, πίν. XV, XVII. Τήν άμαυρόχρωμη βαφή βλ. σέ έγχρωμη εικόνα Touchais κ.ά. 1981, 103, άρ. άγγ. 353 και πρβλ. με άλλες στυλινές, ιδίως στα δοτρακα 344.
61. Χαρακτηριστικά σχήματα βλ. Σάμφων 1981, εικ. 84 και 85.
62. Βλ. σχήματα Παντελίδου Γκόφα 1995, σχέδ. 71-73.
63. Ένθ.άν., 101-102, 179.
64. Wickens 1986, τ. 2, 308-312. Γουλανδρή 1996, 268, άρ. άγγ. 127.
65. Immerwahr 1971, 3 και σπμ. 15, 53. Παντελίδου 1975, 29, όπου και βιβλιογραφία. Wickens 1986, τ. 2, 324-328.
66. Όρλάνδος 1958, 15-22. Travlos 1988, 218. Πετράκος 1995, 86-91. Wickens 1986, τ. 2, 223-233.
67. Lambert 1981. Wickens 1986, τ. 2, 4-15.
68. Wickens 1986, τ. 1, 119-132.
69. Σήμερα ή κοίτη του ποταμού βρίσκεται δυτικότερα.
70. Immerwahr 1971, 1 έξ., όπου και βιβλιογραφία.
71. Βλ. βιβλιογραφία στον κατάλογο τών θέσεων.
72. Παντελίδου Γκόφα 1991, 136-141, 144-152.
73. Ένθ.άν., 144, εικ. 141.
74. Αύξηση οικισμών στη νότια Έλλάδα σημειώνουν και οι Demoule - Perlès, 1993, 399.

75. Μαρινάτος 1970, 5-9 και 1971.
76. Dousougli 1992, 271. Alram-Stern 1996, 216.
77. Εύχαριστώ τους αρχαιολόγους της Β' Έφορείας 'Αττικής που με κάλεσαν να έπισκεφθώ τις άνασκαφές τους και μου επέτρεψαν να άναφερθώ σέ άδημοσίευτα εύρήματά τους.
78. Για τή θέση γενικά βλ. Travlos 1988, 430 έξ.
79. Mussche κ.ά. 1990, 115-122.
80. Spitaels 1982, 9 έξ.
81. Alram-Stern 1996, 146-149, 157-161, 449 έξ., όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.
82. Immerwahr 1971, 11. Παντελίδου Γκόφα 1995, 155-156.
83. Ποικίλα σχήματα λαβών και κοσμημάτων από τήν Κέα στο Coleman 1977, πίν. 84-85, 89.
84. Γαλλής 1996, 171-174. Παπαθανασόπουλος 1996.
85. Πετράκος 1995, 88. Immerwahr 1982. Βλ. και Immerwahr 1971, 2 και 52-53. Ό Diamant 1985, 304-305 προσθέτει έναν άκόμα στη νότια κλιτύ, που είχε σκάψει ό Σκιας τό 1902. Για τους τάφους στο Βρανά υπάρχει ένθ.άν. μόνο άπλή μνεία.
86. Duday - Lambert 1981.
87. Πρβλ. Γαλλής 1996, 171-174. Alram-Stern 1996, 112-115, όπου και ή σχετική βιβλιογραφία.
88. Έκτενέστερη άνάλυση και βιβλιογραφία βλ. Alram-Stern 1996, 162-166. Μαραγκού 1996. Για τά ειδώλια της 'Αττικής βλ. Marangou 1992, 41-44.
89. Perlès 1981. Demoule - Perlès 1993, 383.
90. Treuil κ.ά. 1989, 151 έξ.
91. Moundrea-Agrafioti - Gnardellis 1994.
92. Renfrew 1973, 149-152. Μουνδρέα-Άγραφιώτη 1996, 104-105.
93. Μουνδρέα-Άγραφιώτη 1996, 103-104. Για τό σχήμα, τήν κατεργασία και τή χρήση στήν έποχή του λίθου γενικά βλ. Piel-Desguisieux, 1990.
94. Μεγάλες ποσότητες βρέθηκαν σέ όλα τά στρώματα της Νέας Μάκρης και στο Πούσι Καλογέρι τό 1994.
95. Στρατούλη 1993.
96. Παντελίδου Γκόφα 1991α.
97. Renfrew 1973. Hopf 1988. Alram-Stern 1996, 183-186, όπου και πλούσια βιβλιογραφία.
98. Renfrew κ.ά. 1968, 119-121. Wheeler - Jones 1989, 36, 160.

99. Hansen 1988, 44. Sargaki 1992, κυρίως 70. Για τὰ προϊόντα τῆς Εὐβοίας βλ. Μαγκαφᾶ 1993.
100. Chevallier 1981. Τρανταλίδου 1996, 101.
101. Marangou 1991.
102. Perlès 1990, κυρίως 17-23.
103. Βλ. καὶ ὀδηγίες πλοηγῆσεως στὸ Mediterranean Pilot 1968, 7-8, 11, 91-92.
104. Pantelidou Gofas 1996. Για εὐρήματα τῆς Ἄνδρου βλ. Κουτσούκου 1993, 99-102.
105. Ἐξέταση τοῦ θέματος ἀπὸ τὸν Basch 1987, 76-89.
106. Βλ. σχετικούς ὑπολογισμούς Perlès 1990, 19-22.
107. Ὅμοιες παρατηρήσεις στὸ Korfmann 1988, 13. Barber 1987, 16-18, κ.ἄ.
108. Pantelidou Gofas 1996.
109. Evans - Renfrew 1968, 81-84. Πρβλ. καὶ πρόσφατη ἐπιβεβαίωση, Demoule - Perlès 1993, 388.
110. Ὅμοια σύγχρονη κεραμικὴ βρίσκεται καὶ στὰ ἄλλα νησιά τοῦ Αἰγαίου, ἀλλὰ τὰ εὐρήματα εἶναι ἀκόμα περιορισμένα, Παντελίδου Γκόφα 1995, 152-155, ὅπου καὶ βιβλιογραφία. Βλ. καὶ Sotirakopoulou 1996, 582-583. Davis 1992, 702-704. Στὶς συγκρίσεις πρέπει νὰ μὴν ταυτίζονται τὰ μελανὰ μὲ τὰ καστανὰ ἢ τὰ καστανόμαυρα.
111. Evans - Renfrew 1968, 17-18 καὶ 81, εἰκ. 7, πίν. VII.
112. Βλ. ἄνωτ. Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ καὶ εἰκ. 9.
113. Παντελίδου Γκόφα 1995, ἐνθ.ἀν., καὶ 176-178.
114. Pantelidou Gofas 1996, 12-13.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

AA	<i>Archäologischer Anzeiger</i>
AAA	Ἀρχαιολογικά Ἀνάλεκτα ἐξ Ἀθηνῶν
ΑΔ	Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον
ΑΕ	Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίς
AJA	<i>American Journal of Archaeology</i>
AM	<i>Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts. Athenische Abteilung</i>
Arch. Rep.	<i>Archaeological Reports for...</i>
ASAtene	<i>Annuario della Scuola Archeologica di Atene e delle Missioni italiane in Oriente</i>
BAM	<i>Beiträge zur Ur- und Frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturraumes</i>
BAR	<i>British Archaeological Reports. International Series</i>
BCH	<i>Bulletin de correspondance hellénique</i>
BSA	<i>Annual of the British School at Athens</i>
CAH ^F	<i>Cambridge Ancient History, Τρίτη έκδοση</i>
Ἔργον	Τὸ Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας κατὰ τὸ ἔτος...
Hesperia	<i>Hesperia. Journal of the American School of Classical Studies at Athens</i>
JFA	<i>Journal of Field Archaeology</i>
ΠΑΕ	Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας
A.NA	Ἀρχαιότερη Νεολιθικὴ Περίοδος
M.NA	Μέση Νεολιθικὴ Περίοδος
N.NA I	Νεώτερη Νεολιθικὴ Περίοδος
N.NA II	Ἵππονεολιθικὴ ἢ Τελικὴ Νεολιθικὴ Περίοδος
ΠΕ	Πρωτοελλαδικὴ Περίοδος
ΜΕ	Μεσοελλαδικὴ Περίοδος

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Afram-Stern 1996: Afram-Stern E., Die Ägäische Frühzeit, 2. Serie, 1. Band, Wien 1996.
- Aurenche 1981: Aurenche O., La maison orientale. L'architecture du Proche-Orient ancien des origines au milieu du quatrième millénaire, Paris 1981.
- Barber 1987: Barber R.L.N., The Cyclades in the Bronze Age, London 1987.
- Basch 1987: Basch L., Le musée imaginaire de la marine antique, Athènes 1987.
- Bloedow 1991: Bloedow E.F., The «Aceramic» Neolithic Phase in Greece Reconsidered, *Mediterranean Archaeology* 4, 1991, 1-43.
- Γαλλῆς 1996: Γαλλῆς Κ., 'Ο νεολιθικός κόσμος, καὶ Ταφικὰ ἔθιμα, στὸ Γουλανδρῆ 1996, 23-37, 171-174.
- Γουλανδρῆ 1996: Νεολιθικὸς Πολιτισμὸς στὴν Ἑλλάδα, "Ἴδρυμα Ν.Π. Γουλανδρῆ, Μουσεῖο Κυκλαδικῆς Τέχνης, ἐπιμέλεια Γ.Α. Παπαθανασόπουλος, Ἀθήνα 1996.
- Chevallier 1981: Chevallier H., Les mollusques du gisement pré-historique de Kitsos (Attique) στὸ Lambert 1981, 611-632.
- Coleman 1977: Coleman J.E., Keos I. Kephala: A Late Neolithic Settlement and Cemetery, Princeton 1977.
- Coleman 1992: Coleman J.E., Greece, the Aegean and Cyprus, στὸ R.W. Ehrich (ἐκδ.), *Chronologies in Old World Archaeology*³, Chicago - London 1992, τ. I, 247-288· τ. II, 203-229.
- Coleman 1992a: Coleman J.E., Excavations at Halai 1990-1991, *Hesperia* 61, 1992, 265-289.
- Davis 1992: Davis J.L., Review of Aegean Prehistory, I: The Islands of the Aegean, *AJA* 96, 1992, 699-756.
- Demoule - Perlès 1993: Demoule J.-P. - Perlès C., The Greek Neolithic: A New Review, *Journal of World Prehistory*, 7, 1993, 355-416.

- Diamant 1985: Diamant St., The Later Village Farming Stage in Southern Greece, Ann Arbor 1985.
- Diamant - Traill 1986: Diamant St. - Traill J., Πούσι Καλογέρι, Πρακτικά Β' Επιστημονικής Συνάντησης ΝΑ. Ἀττικῆς, Καλύβια 1986, 117-122.
- Dousougli 1992: Dousougli A., Die chalkolithische sog. «Attika-Kephala-Kultur» des südwestägäischen Raumes. *Studia Praehistorica* 11-12, 1992, 275-279.
- Duday - Lambert 1981: Duday H. - Lambert N., Remarques sur les dépôts d'ossements humains dans la grotte des Kitsos, στο Lambert 1981, 555-566.
- Evans - Renfrew 1968: Evans J.D. - Renfrew C., Excavations at Saliagos near Antiparos, Oxford 1968.
- Garstang 1953: Garstang J., Prehistoric Mersin, Oxford 1953.
- Hansen 1988: Hansen J.M., Agriculture in Prehistoric Aegean: Data versus Speculation, *AJA* 92, 1988, 39-52.
- Hodges 1970: Hodges H., Technology in the Ancient World, 1970 (Pelican Book).
- Hodges 1976: Hodges H., Artifacts, London 1976.
- Hope Simpson - Dickinson 1979: Hope Simpson R. - Dickinson O.T.P.K., A Gazetteer of Aegean Civilisation in the Bronze Age, τ. I: The Mainland and Islands, Göteborg 1979.
- Hopf 1988: Hopf M., Plant Cultivation in the Old World. Its Beginning and Diffusion, *Berytus* 36, 1988, 27-34.
- Immerwahr 1971: Immerwahr S.A., The Neolithic and Bronze Ages, The Athenian Agora XIII, Princeton 1971.
- Immerwahr 1982: Immerwahr S.A., The Earliest Athenian Grave, *Hesperia Suppl.* XX, 1982, 54-62.
- Καββαδίας 1991: Καββαδίας Γ., Σαρακατσάνοι, Ἀθήνα 1991.
- Καρπούρογλου 1985: Καρπούρογλου Δ.Γ., Ἀπομνημονεύματα μιᾶς μακρᾶς ζωῆς 1852-1932, Ἀθήνα 1985.
- Korfmann 1988: Korfmann M., East-West Connections throughout

- the Mediterranean in the Early Neolithic Period, *Berytus* 36, 1988, 9-25.
- Κουρεμένος 1984: Κουρεμένος Κ., Σαρακατσάνοι, 'Αθήνα 1984.
- Κουτσούκου 1993: Κουτσούκου 'Α., 'Αρχαιολογική έπιφανειακή έρευνα στην βορειοδυτική 'Ανδρο, 'Ανδριακά Χρονικά 21, 1993, 99-110.
- Lambert 1981: Lambert N. (έκδ.), *La grotte préhistorique de Kitsos (Attique)*, Paris 1981.
- Levi 1930-31: Levi D., *Abitazioni preistoriche sulle pendici meridionale dell'Acropoli*, *ASAtene* 13-14, 1930-31, 411-498.
- Levi 1989: Levi D., *I primi abitanti di Atene*, *La Parola del Passato* 44, 1989, 5-14.
- Μαγκαφά 1993: Μαγκαφά Μ., 'Αρχαιοβοτανική μελέτη του σπυλαίου Σκοτεινής στα Θαρρούνια Εύβοίας, στο Σάμψων 1993, 360-369.
- Marangou 1991: Marangou C., *Maquettes d'embarcations: Les débuts*, στο Laffineur R. - Basch L. (έκδ.), *Thalassa. L'Égée préhistorique et la mer*, Liège 1991, 21-42.
- Marangou 1992: Marangou C., *Ειδώλια, Figurines et miniatures du Néolithique Récent et du Bronze Ancien en Grèce*, Oxford 1992 (BAR Int 576).
- Μαραγκοῦ 1996: Μαραγκοῦ Χ., *Ειδωλοπλαστική*, στο Γουλανδρή 1996, 146-151.
- Μαρινάτος 1970: Μαρινάτος Σπ., 'Ανασκαφαί Μαραθῶνος, ΠΑΕ 1970, 5-28.
- Μαρινάτος 1971: Μαρινάτος Σπ., 'Ανασκαφαί Μαραθῶνος, ΠΑΕ 1971, 5-6.
- Μαριολόπουλος 1938: Μαριολοπούλου 'Η., *Τὸ κλίμα τῆς 'Ελλάδος*, 'Αθήνα 1938.
- Mavrommatis 1981: Mavrommatis G., *Évolution de la flore et de la végétation à Kitsos*, στο Lambert 1981, 667-677.
- Mediterranean Pilot 1968: *Mediterranean Pilot*, τ. IV, *Aegean Sea and Approaches with Adjacent Coasts of Greece and Turkey*⁹, *The Hydrographer of the Navy*, 1968.

- Milojčić 1959: Milojčić V., Ergebnisse der Deutschen Ausgrabungen in Thessalien 1953-1958, Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz 6, 1959, 1-33.
- Milojčić 1960: Milojčić V., Präkeramisches Neolithikum auf der Balkanhalbinsel, Germania 38, 1960, 320-335.
- Milojčić κ.ά. 1962: Milojčić V., Boessneck J., Hopf M., Die deutschen Ausgrabungen auf der Argissa-Magula in Thessalien, I. Das präkeramische Neolithikum sowie die Tier- und Pflanzenreste, (BAM 2), Bonn 1962.
- Moundrea-Agrafioti - Gnardellis 1994: Moundrea-Agrafioti A. - Gnardellis Ch., Classifications des outils tranchants thessaliens en pierre polie par les méthodes multidimensionnelles, Θεσσαλία, τ. Α, 189-200 Lyon 1994.
- Μουνδρέα-Άγραφιώτη 1996: Μουνδρέα-Άγραφιώτη Ά., Έργαλεία, στὸ Γουλανδρῆ 1996, 103-106.
- Mussche κ.ά. 1984: Mussche H.F., Bingen J., Servais J., Spitaels P., Thorikos VIII. 1972/1976, Rapport Préliminaire sur les 9e, 10e, 11e et 12e campagnes de fouilles, Gent 1984.
- Mussche κ.ά. 1990: Mussche H.F., Bingen J., Jones J.E., Waelkens M., Thorikos IX, 1977/1982, Rapport Préliminaire sur les 13e, 14e, 15e et 16e campagnes de fouilles, Gent 1990.
- Όρλάνδος 1958: Όρλάνδος Ά., Τὸ Έργον τῆς Άρχαιολογικῆς Έταιρείας κατὰ τὸ 1958 (Άθῆναι 1959).
- Παντελίδου 1975: Παντελίδου Μ., Αἱ προϊστορικαὶ Άθῆναι, Άθῆναι 1975.
- Παντελίδου Γκόφα 1991: Παντελίδου Γκόφα Μ., Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρῃ. Τὰ οἰκοδομικά, Άθῆναι 1991.
- Παντελίδου Γκόφα 1991a: Παντελίδου Γκόφα Μ., Κεραμικὰ ἔργα-λεῖα, ΑΕ 1991, 1-13.
- Παντελίδου Γκόφα 1995: Παντελίδου Γκόφα Μ., Ἡ Νεολιθικὴ Νέα Μάκρῃ. Ἡ κεραμεικὴ, Άθῆναι 1995.
- Pantelidou Gofas 1996: Pantelidou Gofas M., Ties Across the Sea in

- Neolithic Times: Attica and the Cyclades, XIII International Congress of Prehistoric and Protohistoric Sciences, Forli - Italia 1996, vol. 9: The Neolithic in the Near East and Europe.
- Παπαθανασόπουλος 1996: Παπαθανασόπουλος Γ., Ταφικά έθιμα του Διρού, στο Γουλανδρή 1966, 175-177.
- Perlès 1981: Perlès C., Les industries lithiques de la grotte de Kitsos στο Lambert 1981, 129-222.
- Perlès 1990: Perlès C., L'outillages de pierre taillée néolithique en Grèce: Approvisionnement et exploitation des matières premières, BCH 114, 1990, 1-42.
- Πετράκος 1977: Πετράκος Β., Άνασκαφή Ραμνουίντος, ΠΑΕ 1977, 19-22, πίν. 8.
- Πετράκος 1986: Πετράκος Β., Άνασκαφή Ραμνουίντος, ΠΑΕ 1986, 1-52.
- Πετράκος 1995: Πετράκος Β., Ό Μαραθών. Άρχαιολογικός όδγός, Άθήνα 1995.
- Phelps 1975: Phelps W.W., The Neolithic Pottery Sequence in Southern Greece, London 1975 (δακτυλόγραφο).
- Philippon 1952: A. Philippon, Die griechischen Landschaften, I, 3, Frankfurt/M. 1952, 784-853.
- Piel-Desruisseaux 1990: Piel-Desruisseaux J.L., Outils préhistoriques. Forme - Fabrication - Utilisation², Paris 1990.
- Renfrew κ.ά. 1968: Renfrew J.M., Greenwood P.H., Whitehead P.J., The Fish-Bones, Appendix VIII, στο Evans - Renfrew 1968, 118-121.
- Renfrew 1973: Renfrew J.M., Γεωργία, στο Θεοχάρης 1973, 147-164.
- Ridley - Wardle 1979: Ridley C. - Wardle A., Rescue Excavations at Servia 1971-1973: A Preliminary Report, BSA 74, 1979, 185-230.
- Σάμφων 1981: Σάμφων Ά., Ό Νεολιθική και ή Πρωτοελλαδική I στην Εύβοια, Άθήνα 1981.
- Σάμφων 1993: Σάμφων Ά., Σκοτεινή Θαρρουνίων. Ό σπύλατο, ό οικισμός και το νεκροταφείο, Άθήνα 1993.
- Sarpaki 1992: Sarpaki A., The Paleoethnobotanical Approach, στο Wells 1992, 61-76.

- Shepard 1954: Shepard A.O., *Ceramics for the Archaeologist*, Washington 1954.
- Sotirakopoulou 1996: Sotirakopoulou P., *Late Neolithic Pottery from Akrotiri on Thera: its Relations and the Consequent Implications*, στο *Afram-Stern 1996*, 581-607.
- Spitaels 1982: Spitaels P., *Final Neolithic Pottery from Thorikos, Miscellanea Graeca, fasc. 5, Gent 1982*, 9-44.
- Στρατούλη 1993: Στρατούλη Γ., 'Οστέινα έργαλεία από την έργαλειοθήκη του παραγωγού τής Νεώτερης Νεολιθικής, στο *Σάμψων 1993*, 496-526.
- Theocharis 1956: Theocharis D., *Nea Makri. Eine grosse Neolithische Siedlung in der Nähe von Marathon*, *AM 71*, 1956, 1-29.
- Θεοχάρης 1958: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Εκ τής προκεραμεικής Θεσσαλίας, *Θεσσαλικά Α*, 1958, 70-86.
- Θεοχάρης 1963: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Ανασκαφαι έν Σέσκλω, *ΠΑΕ 1963*, 40-44.
- Θεοχάρης 1967: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Η αύγή τής θεσσαλικής Προϊστορίας. 'Αρχή και πρώτη εξέλιξη τής Νεολιθικής, *Βόλος 1967*.
- Θεοχάρης 1973: Θεοχάρης Δ.Ρ., 'Η Νεολιθική Έλλάς, 'Αθήναι 1973.
- Touchais κ.ά. 1981: Touchais G., Curtois L.C., Dimou E., Perlès C., *Le matériel néolithique*, στο *L'antre Corycien I*, Paris 1981, *BCH Suppl. 7*, 95-172, 194-251.
- Τρανταλίδου 1996: Τρανταλίδου Κ., Γεωργία - Κτηνοτροφία - Κυνήγι - Άλλεία, στο *Γουλανδρή 1996*, 95-101.
- Travlos 1971: Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Athen*, Tübingen 1971.
- Travlos 1988: Travlos J., *Bildlexikon zur Topographie des antiken Attika*, Tübingen 1988.
- Τραυλός 1993: Τραυλού 'Ι., 'Η πολεοδομική εξέλιξις τών 'Αθηνών από τών προϊστορικών χρόνων μέχρι τών αρχών του 19ου αιώνας, 'Αθήναι 1993.

- Treuil 1983: Treuil R., *Le Néolithique et le Bronze Ancien égéens*, Paris 1983.
- Treuil κ.ά. 1989: Treuil R., Darque P., Poursat J.C., Touchais G., *Les civilisations égéennes du Néolithique et de l'Age du Bronze*, Paris 1989.
- Τσούντας 1908: Τσούντας Χ., *Αἱ προϊστορικαὶ ἀκροπόλεις Διμνίου καὶ Σέσκλου*, Ἀθήναι 1908.
- Vitelli 1993: Vitelli K.D., *Franchthi Neolithic Pottery, Excavations at Franchthi Cave, Greece, Fasc. 8, vol. 1*, Bloomington 1993.
- Warren - Hankey 1989: Warren P. - Hankey V., *Aegean Bronze Age Chronology*, Bristol 1989.
- Wheeler - Jones 1989: Wheeler A. - Jones A.K.G., *Fishes*, Cambridge 1989.
- Weinberg 1951: Weinberg S.S., *Neolithic Figurines and Aegean Interrelations*, *AJA* 55, 1951, 121-133.
- Weinberg 1962: Weinberg S.S., *Excavations at Prehistoric Elateia*, 1959, *Hesperia* 31, 1962, 158-209.
- Weinberg 1970: Weinberg S.S., *The Stone Age in the Aegean*, *CAH*³ I, 1, Cambridge 1970, 557-672.
- Wells 1992: Wells B. (ἐκδ.), *Agriculture in Ancient Greece*, *Skrifter Utgivna av Svenska Institutet i Athen*, 40, XLII, 1992.
- Wickens 1986: Wickens J.M., *The Archaeology and History of Cave Use in Attica, from Prehistoric through Late Roman Times*, τ. 1-2, Ann Arbor 1986.
- Wijnen 1981: Wijnen M.H.J.M.N., *The Early Neolithic I Settlement at Sesklo*, Leiden 1981.
- Χατζημητσάλη 1957: Χατζημητσάλη Ἀ., *Σαρακατσάνοι*, τ. Α', μέρος Β', Ἀθήνα 1957.

Η ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Εὐθύς μετὰ τὴν ἴδρυση τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, τὸ 1830, ποὺ ἀκολούθησε τὸν μέγαλο Ἀγῶνα τοῦ 1821, τέθηκαν στὶς πρῶτες κυβερνήσεις τὰ μεγάλα προβλήματα τῆς οἰκονομίας, τῆς διοίκησης καὶ τῆς ἐκπαίδευσης. Τὸ τελευταῖο αὐτὸ πρόβλημα περιλάμβανε καὶ τὶς ἀρχαιότητες, τὶς ὁποῖες ἐπὶ αἰῶνες λεπλατοῦσαν καὶ κατέστρεφαν οἱ ἀρχαιοκάπηλοι. Ἐπειδὴ ἡ φροντίδα τῆς ὀλιγομελοῦς κρατικῆς ἀρχαιολογικῆς Ὑπηρεσίας γιὰ τὰ ἀρχαῖα δὲν ἦταν ἐπαρκής, μιὰ ὁμάδα λογίων καὶ πολιτικῶν ἴδρυσε, στὶς 6 Ἰανουαρίου 1837, μετὰ τὴν πρωτοβουλία τοῦ πλουσίου ἐμπόρου Κωνσταντίνου Μπέλιου τὴν ἐν Ἀθήναις *Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία*, ἡ ὁποία εἶχε ὡς σκοπὸ τὴν ἀνεύρεση, ἀναστήλωση καὶ συμπλήρωση τῶν ἀρχαίων τῆς Ἑλλάδος.

Πρῶτοι πρόεδροι καὶ γραμματεῖς ἦταν πολιτικοὶ καὶ διπλωμάτες. Μὲ ἐνθουσιασμὸ καὶ χωρὶς καμιά βοήθεια ἀπὸ τὸ Κράτος προσπαθοῦν μετὰ τὶς μικρὰς προσφορὰς τῶν μελῶν τῆς Ἐταιρείας καὶ μετὰ δωρεὰς νὰ φέρουν σὲ πέρας μεγαλεπήβολα ἔργα, τὴν ἀνασκαφὴ τῆς Ἀκροπόλεως καὶ τὴν ἀναστήλωση τοῦ Παρθενῶνος, τὴν ἀνασκαφὴ τοῦ θεάτρου τοῦ Διονύσου, τοῦ Ὁδείου Ἡρώδου τοῦ Ἀττικοῦ, τοῦ Πύργου τῶν Ἀνέμων, ὅλα στὴν Ἀθήνα.

Ἔως τὸ 1859 ἡ Ἐταιρεία ἀντιμετώπισε μεγάλες οἰκονομικὰς δυσκολίας ποὺ ἔβαλαν σὲ κίνδυνο τὴν ὑπαρξὴ της. Ἀπὸ τὴ χρονιά αὐτὴ γραμματεὺς της γίνεται ὁ ἐπιφανὴς λόγιος καὶ ἐπιγραφικὸς Στέφανος Κουμανούδης, ὁ ὁποῖος θὰ διατηρήσει τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἕως τὸ 1894. Μετὰ τὶς γνώσεις του, τὴ μεθοδικότητα καὶ τὴν ἐνεργητικότητά του ἔδωσε νέα πνοὴ στὴν Ἐταιρεία καὶ μετὰ τὴν πρωτοβουλία του ἔγιναν μεγάλης ἔκτασης ἀνασκαφὰς στὴν Ἀθήνα (Κεραμεικὸς, Ἀκρόπολη, βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδριανοῦ, στοὰ τοῦ Ἀτάλου, θεᾶτρο τοῦ Διονύσου, ρωμαϊκὴ Ἀγορά), στὴν Ἀττικὴ (Ραμνοῦς, Θορικός, Μαραθῶν,

Ἐλευσίνα, Ἀμφιάρειον, Πειραιάς), στὴ Βοιωτία (Χαιρώνεια, Τανάγρα, Θεσπιές), στὴν Πελοπόννησο (Μυκῆνες, Ἐπίδαυρος, Λακωνία) καὶ στὶς Κυκλάδες. Παράλληλα πρὸς τὶς ἀνασκαφές συγκροτοῦνται στὴν Ἀθήνα μεγάλα μουσεῖα τῆς Ἐταιρείας, τὰ ὁποῖα ἀργότερα θὰ ἀποτελέσουν τὸ Ἐθνικὸ Ἀρχαιολογικὸ Μουσεῖο.

Τὸν Κουμανοῦδη διαδέχτηκε ὁ Παναγιώτης Καββαδίας, Γενικὸς Ἐφορος τῶν Ἀρχαιοτήτων (1895-1909, 1912-1920), ὁ ὁποῖος μὲ τὴν ἴδια δραστηριότητα συνέχισε τὸ ἔργο τοῦ προκατόχου του μὲ ἀνασκαφές σὲ νέες περιοχές τῆς Ἑλλάδος, Θεσσαλία, Ἡπειρο, Μακεδονία, στὰ νησιά (Εὐβοία, Κέρκυρα, Κεφαλληνία, Λέσβο, Σάμο, Κυκλάδες) καὶ τὴν ἴδρυση πολλῶν μουσειῶν σὲ ἐπαρχιακὲς πόλεις. Τὸν Καββαδία διαδέχτηκαν ὡς γραμματεῖς οἱ καθηγητὲς τοῦ Πανεπιστημίου Γεώργιος Οἰκονόμος (1924-1951), Ἀναστάσιος Ὀρλάνδος (1951-1979), καὶ Γεώργιος Μυλωνᾶς (1979-1988). Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς γραμματείας τους ἡ Ἐταιρεία μπόρεσε νὰ συνεχίσει τὸ ἐπιστημονικὸ ἔργο της παρὰ τὶς δυσκολίες ποὺ δημιουργήθηκαν γιὰ σημαντικὸ χρονικὸ διάστημα ἐξαιτίας τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου καὶ τῶν ὄσων ἀκολούθησαν.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία ὡς ἀνεξάρτητο ἐπιστημονικὸ ἴδρυμα ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἐπικουρεῖ καὶ σήμερα τὸ Ἑλληνικὸ Κράτος στὸ ἔργο του τῆς προστασίας, τῆς ἀνάδειξης καὶ τῆς μελέτης τῶν ἑλληνικῶν ἀρχαιοτήτων καὶ ὅταν χρειασθεῖ ἀναλαμβάνει τὴ διαχείριση καὶ ἐκτέλεση μεγάλων ἔργων, ὅπως ἔγινε τὰ τελευταῖα χρόνια μὲ τὶς ἀνασκαφές τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Θράκης ἢ παλαιότερα μὲ μεγάλης ἔκτασης ἀνασκηλώσεις.

Σημαντικὸ τομέα τοῦ ἔργου τῆς Ἐταιρείας ἀποτελοῦν τὰ δημοσιεύματά της. Ἐκδίδει τρία ἐτήσια περιοδικά: τὰ *Πρακτικὰ τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* (ἀπὸ τοῦ 1837) στὰ ὁποῖα δημοσιεύονται οἱ ἀναλυτικὲς ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν καὶ

έρευνῶν ποῦ διεξάγει σ' ὁλόκληρη τὴν Ἑλλάδα· τὴν *Ἀρχαιολογικὴ Ἐφημερίδα* (ἀπὸ τοῦ 1837) στὴν ὁποία δημοσιεύονται συνθετικὲς μελέτες γιὰ τὶς ἑλληνικὲς ἀρχαιοτῆτες καὶ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν· τὸ *Ἔργον τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας* (ἀπὸ τοῦ 1955) στὸ ὁποῖο δημοσιεύονται κάθε Μάιο σύντομες ἐκθέσεις τῶν ἀνασκαφῶν τῆς. Ἀπὸ τοῦ 1988 ἐκδίδεται, μὲ τὴν ἐπιμέλεια τοῦ Γενικοῦ Γραμματέως, ὅπως καὶ τὰ τρία ἄλλα περιοδικά, *Ὁ Μέντωρ*, τριμηνιαῖο περιοδικό, ποῦ περιέχει εἰδήσεις γιὰ τὸ ἔργο τῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας καὶ κυρίως μικρὰ ἄρθρα σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία τῆς Ἑλληνικῆς Ἀρχαιολογίας καὶ τὴν Ἑλληνικὴ Ἀρχαιότητα.

Ἐκτὸς τῶν περιοδικῶν ἐκδίδονται στὴ σειρά «Βιβλιοθήκη τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἐταιρείας» μονογραφίες γιὰ ἀρχαιολογικὰ θέματα καὶ δημοσιεύσεις ἀνασκαφῶν, κυρίως τῆς Ἐταιρείας.

Ἡ Ἀρχαιολογικὴ Ἐταιρεία διοικεῖται ἀπὸ ἑνδεκαμελὲς Διοικητικὸ Συμβούλιο, τὸ ὁποῖο ἐκλέγεται κάθε τρία χρόνια ἀπὸ τὴ Γενικὴ Συνέλευση τῶν ἐταίρων τῆς. Κάθε χρόνο, περὶ τὸν Μάιο, ὁ Γενικὸς Γραμματεὺς τοῦ Συμβουλίου ἀνακοινώνει σὲ εἰδικὴ Δημόσια Συνεδρία τὸ ἐτήσιο ἔργο τοῦ Ἰδρύματος.

ΤΕΛΕΥΤΑΙΕΣ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΤΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

137. Γ' Έπιστημονική Συνάντηση για την Έλληνιστική Κεραμική: Χρονολογημένα σύνολα – Έργαστήρια. 24-27 Σεπτεμβρίου 1991, Θεσσαλονίκη
1994
138. ΜΑΝΟΛΗ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΥ
Βεργίνα II: Ό «τάφος της Περσεφόνης»
1994
139. ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Θ.
ΣΥΡΙΟΠΟΥΛΟΥ
Έη προϊστορική κατοίκσεις της Ελλάδος και η γένεσις του ελληνικού έθνους
1994-1995
140. ALEXANDER
PARAGEORGIΟΥ-VENETAS
Athens: The Ancient Heritage and the Historic Cityscape in a Modern Metropolis
1994
141. ΝΙΚΟΛΑΟΥ ΔΡΑΝΔΑΚΗ
Βυζαντινές τοιχογραφίες της Μέσα Μάνης
1995
142. ΜΑΝΟΛΙΣ ΑΝΔΡΟΝΙΚΟΣ
Vergina II: The "Tomb of Persephone"
1994
143. ΧΡΙΣΤΙΝΑΣ ΤΕΛΕΒΑΝΤΟΥ
Έκρωτήρι Θήρας: Οί τοιχογραφίες της Δυτικής Οικίας
1994
144. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Τα άρχαία της Ελλάδος κατά τον Πόλεμο 1940-1944
1994
145. ERNST BUSCHOR
Το έλληνιστικό πορτραίτο (μετάφραση Γεωργίου Σ. Δοντά)
1995
146. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Μαραθών: Άρχαιολογικός όδηγός
1995
147. ΑΡΤΕΜΙΔΟΣ ΩΝΑΣΟΓΛΟΥ
Έη «Οικία του τάφου των τριπόδων» στις Μυκίνες
1995
148. ΕΡΣΗΣ ΜΠΡΟΥΣΚΑΡΗ
Έη έκκλήσια του Άγίου Γεωργίου των Έλλήνων στη Βενετία
1995
149. ΧΡΗΣΤΟΥ ΚΑΡΟΥΖΟΥ
Μικρά κείμενα
1995
150. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Έη περιπέτεια της ελληνικής

- Ἐρχαιολογίας στὸν βίο τοῦ Χρή-
στου Καρούζου
1995
151. ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ
ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-ΤΙΒΕΡΙΟΥ
Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὴ
Θεσσαλονίκη
1995
152. ΝΤΟΡΑΣ ΒΑΣΙΛΙΚΟΥ
Ὁ μυκηναϊκὸς πολιτισμὸς
1995
153. ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ
ΓΚΟΦΑ
Ἡ νεολιθικὴ Νέα Μάκρη: Ἡ κε-
ραμεικὴ
1995
154. ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Χ. ΠΕΤΡΑΚΟΥ
Οἱ ἑλληνικὲς ἀναστηλώσεις
1996
155. BASIL PETRAKOS
Marathon: An Archaeological
Guide
1996
156. ΑΛΚΜΗΝΗΣ ΣΤΑΥΡΙΔΟΥ
Τὰ γλυπτὰ τοῦ Μουσείου Τεγέ-
ας: Περιγραφικὸς ὁδηγὸς
1996
157. ΘΕΟΔΟΣΙΑΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΟΥ-
ΤΙΒΕΡΙΟΥ
Τὸ μικρὸ τόξο τοῦ Γαλερίου στὸ
Ἐρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσα-
λονίκης
1996
158. ΕΛΕΝΑΣ WALTER-ΚΑΡΥΔΗ
Τὸ ἑλληνικὸ σπίτι. Ὁ ἐξευγενι-
σμὸς τῆς κατοικίας στὰ ὑστερο-
κλασικὰ χρόνια
1996
159. WOLFGANG SCHÜRMAN
Das Heiligtum des Hermes und
der Aphrodite in Syme Viannou:
II. Die Tierstatuetten aus Metall
1996
160. MASSIMO VITTI
Ἡ πολεοδομικὴ ἐξέλιξη τῆς Θεσ-
σαλονίκης ἀπὸ τὴν ἵδρυσή της
ὡς τὸν Γαλέριο
1996

ΑΝΑΤΥΠΩΣΕΙΣ

36Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.
ΟΡΛΑΝΔΟΥ	ἐπιγραφὰς καὶ τὰ μνημεῖα
1994
Ἡ ξυλόστεγος παλαιοχριστιανικὴ βασιλικὴ τῆς μεσογειακῆς λεκάνης
1994	75Α. ΣΤΥΛΙΑΝΟΥ ΠΕΛΕΚΑΝΙΔΗ
Καλλιέργης, «ὅλης Θετταλίας ἄριστος ζωγράφος»
1994
37Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.
ΟΡΛΑΝΔΟΥ	86Α. ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΥ Κ.
ΟΡΛΑΝΔΟΥ
Τὰ ὑλικά δομῆς τῶν Ἀρχαίων Ἑλληνῶν καὶ οἱ τρόποι ἐφαρμογῆς αὐτῶν κατὰ τοὺς συγγραφεῖς, τὰς	Ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Παρθενῶνος
1995

ΤΟ ΒΙΒΛΙΟ
Η ΝΕΟΛΙΘΙΚΗ ΑΤΤΙΚΗ
ΤΗΣ ΜΑΡΙΑΣ ΠΑΝΤΕΛΙΔΟΥ ΓΚΟΦΑ
ΑΡ. 167 ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ
ΤΗΣ ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ
ΑΡ. 11 ΤΗΣ ΣΕΙΡΑΣ
ΑΡΧΑΙΟΙ ΤΟΠΟΙ ΚΑΙ ΜΟΥΣΕΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ
ΤΥΠΩΘΗΚΕ ΤΟ 1997
ΣΤΟ ΛΙΘΟΓΡΑΦΕΙΟ «ΕΠΙΚΟΙΝΩΝΙΑ»

Οἱ πρῶτοι κάτοικοι παρουσιάζονται στήν Ἀττική μέ τήν ἀρχή τῆς Νεολιθικῆς ἐποχῆς, γύρω στό 6000 π.Χ.

Ἀμέσως σχηματίζουν οἰκισμούς, καλλιεργοῦν τή γῆ καί χρησιμοποιοῦν τεχνικά μέσα γιά νά ἀντιμετωπίσουν τίς καθημερινές ἀνάγκες καί νά βελτιώσουν τή ζωή τους.

Τά σημάδια πού ἄφησαν στό ἔδαφος καί τὰ φθαρμένα σκεύη τους μᾶς ὀδηγοῦν στή βήματά τους καί ἀφηγοῦνται τήν «ἱστορία» τους.

Οἱ μαρτυρίες παρουσιάζονται μέ χρονολογική σειρά, σχολιάζονται κατά ἐνότητα καί συνδέονται μέ τὸ χῶρο καί τὸ περιβάλλον. Τά ἴδια τὰ εὐρήματα ἀποκαλύπτουν τίς ἀσχολίες, τίς ικανότητες καί τὸ χαρακτῆρα τῶν ἀνθρώπων, τίς τεχνικές κατακτήσεις, τίς σχέσεις μέ τὸν ἔξω κόσμο, τίς μετακινήσεις τους καί τελικά τήν ἐπίδραση πού ἄσκησαν οἱ κάτοικοι τῆς Νεολιθικῆς Ἀττικῆς στόν αἰγαιακό χῶρο.